

J.L. Teeuwen
M.J. Voskuilen

Publicatie 2.209

AGROTOERISME

Goed boeren of niet?

SIGN: L26-2.209
EX. NO: C
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

963114

REFERAAT

AGROTOERISME; GOED BOEREN OF NIET?

Teeuwen, J.L. en M.J. Voskuilen

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1998

Publicatie 2.209

ISBN 90-5242-450-0

56 p.

Dit onderzoek gaat in op de economische betekenis van agrotourisme voor zowel het individuele bedrijf als de gehele agrarische sector. Aan de hand van uitkomsten van 15 agrarische bedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO wordt ingegaan op de kosten en opbrengsten die samenhangen met de recreatieve neventak. Tevens wordt aangegeven welke rol de recreatie speelt binnen het totale bedrijf. Aan de hand van deze gegevens is de nationale betekenis van agrotourisme berekend.

Door middel van enkele interviews wordt tevens een beeld gegeven van de ondernemer achter het agrotourisme en zijn motivatie om de recreatietak op te starten, het belang ervan voor het inkomen en de visie op de toekomst.

Agrotourisme/Recreatie/Toerisme/Inkomen/Werkgelegenheid/Kosten/Opbrengsten/
Ondernemer

Omslagfoto: Agrotourisme (bedrijf Blankers), Gapinge

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	11
1.1 Achtergrond	11
1.2 Afbakening	11
1.3 Probleemstelling en doelstelling	11
1.4 Opzet van het onderzoek	12
1.5 Populatie	13
1.6 Representativiteit	14
2. LITERATUUR	16
2.1 Definitie agrotourisme	16
2.2 Aanbod	16
2.3 Economisch betekenis	17
2.4 Conclusie	18
3. AGRARISCHE BEDRIJVEN MET RECREATIE	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Agrarisch bedrijfstype	19
3.3 Agrarische bedrijfsomvang	20
3.4 Recreatief aanbod	21
3.5 Bezetting	22
3.6 Arbeidsbezetting	23
3.7 Arbeidsuren en -verdeling	24
3.8 Andere neventakken	26
3.9 Conclusie	26
4. ECONOMISCHE BETEKENIS AGROTOERISME	28
4.1 Inleiding	28
4.2 Investerings	29
4.3 Kosten	30
4.4 Bruto-opbrengsten	31
4.5 Arbeidsopbrengst	32
4.6 Aandeel in gezinsinkomen	33
4.7 Economische betekenis agrotourisme nationaal gezien	35
4.8 Conclusie	35

	Blz.
5. DE ONDERNEMER ACHTER HET AGROTOERISME	37
5.1 Inleiding	37
5.2 Start	37
5.3 Motivatie	38
5.4 Combinatie landbouw en recreatie	39
5.5 Recreatie-inkomen	40
5.6 Openstelling grondgebied	40
5.7 Promotie	41
5.8 Visie op bedrijf	42
5.9 Visie op agrotourisme	42
6. SLOTBESCHOUWING	44
LITERATUUR	47
BIJLAGEN	49
1. Overzicht verzamelde gegevens agrotourisme	50
2. Begrippenlijst	53
3. Schatting bruto-opbrengst en inkomen agrotourisme	54
4. Begeleidingscommissie	56

WOORD VOORAF

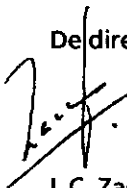
Agrotoerisme staat al geruime tijd in de belangstelling. Over deze neven-tak op agrarische bedrijven is echter nog weinig bekend. Tegen deze achtergrond is het Landbouw-Economisch Instituut gevraagd een onderzoek te verrichten naar de economische betekenis van agrotoerisme. Dit rapport is hier de weerslag van. De resultaten van het onderzoek geven onder meer inzicht in de kenmerken van agrarische bedrijven met recreatie, de economische betekenis voor het bedrijf en voor de agrotoeristische sector als geheel. Voor de visie van de agrariërs op de recreatieve neventak zijn een aantal interviews uitgevoerd.

Het onderzoek is begeleid door een begeleidingscommissie bestaande uit:

Dhr. Drs. F. Janmaat	Ministerie LNV, Directie Landbouw
Mw. M. de Lange	Ministerie LNV, Directie Groene Ruimte en Recreatie
Mw. Ing. M. Lamain	De Landbouw Voorlichting
Dhr. A.M. Schönwetter	Stichting Boerderij Toerisme Nederland

De interviews zijn afgenomen door Mw. C.M. de Zwijger-de Brabander en Mw. E.A.J. Zwambag, beiden werkzaam bij LEI-DLO. Speciale dank gaat uit naar de geïnterviewden voor hun medewerking.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Den Haag, juli 1998

SAMENVATTING

Doelstelling

Het begrip agrotourisme wordt op verschillende manieren omschreven. In deze studie sluiten we voor de definitie van agrotourisme aan bij de uitleg die gebruikt wordt in de "Verkenning Agrotourisme" van het Ministerie van LNV (1997). Onder agrotourisme wordt dan verstaan: *alle vormen van recreatie en toerisme op functionerende boerderijen en tuinderijen.*

Agrotourisme staat al geruime tijd in de belangstelling, aangezien het een steeds meer voorkomende neventak op agrarische bedrijven betreft. Over deze toeristisch-recreatieve tak is echter nog weinig bekend, met name op het economisch vlak. Doel van dit onderzoek is dan ook meer inzicht te geven in de economische betekenis van recreatie op agrarische bedrijven voor zowel het individuele bedrijf als de gehele agrarische sector.

Agrarische bedrijven met recreatie

In het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO bleken over het boekjaar 1995/96 15 bedrijven een recreatieve neventak te hebben. Er bleken geen tuinbouwbedrijven met agrotourisme in het Informatienet voor te komen. De verdeling van de bedrijven met recreatie naar agrarisch bedrijfstype, bedrijfsomvang en arbeidsbezetting is vrijwel gelijk aan die van alle landbouwbedrijven (exclusief tuinbouwbedrijven).

Op in totaal dertien bedrijven komt een of andere vorm van verblijfsrecreatie voor, waarvan elf agrarische bedrijven met een (mini)camping. In een aantal gevallen beperkt het aanbieden van recreatieve voorzieningen zich niet tot één vorm van recreatie, maar worden er combinaties van agrotourisme aangeboden.

Op bijna alle bedrijven levert de recreatieve tak minder dan een halve arbeidsplaats op. De agrarische tak biedt op de meeste bedrijven werk voor een halve tot twee arbeidskrachten. Op de bedrijven met recreatie is bijna een derde van het aantal regelmatige werkzame arbeidskrachten een vrouw, tegenover bijna een vijfde op alle bedrijven.

Van het totaal aantal gewerkte uren op de bedrijven met recreatie is ruim 10% besteed aan de recreatieactiviteiten. Van de totale arbeidstijd voor recreatie komt 60% voor rekening van de vrouw; het aandeel van de man bedraagt 40%. Hieruit blijkt dat de recreatietak een gezamenlijke activiteit is van man en vrouw, terwijl het werk voor de agrarische tak in hoofdzaak wordt verricht door de man.

Ten behoeve van de recreatietak op agrarische bedrijven vragen de activiteiten samen per bedrijf gemiddeld 470 uur werk per jaar. Voor de afzonderlij-

ke bedrijven loopt dit uiteen van nauwelijks extra inspanningen voor recreatie (enkele bedrijven met stalling paarden, pension of jaarplaatsen) tot meer dan 1.300 uur per jaar.

Economische betekenis agrotourisme

- Kosten en opbrengsten

De gemiddelde investering per bedrijf met agrotourisme bedraagt circa 40.000 gulden. Ruim de helft van de investeringen komt terecht in gebouwen (accommodatie). Daarnaast is ook sanitair een grote investeringspost met 25%.

De vaste kosten (afschrijving, rente en onderhoud) bedragen gemiddeld f 6.400,- per bedrijf. De variabele kosten (exclusief arbeidskosten) omvatten gemiddeld f 7.000,- per bedrijf. Totaal komen de kosten per bedrijf neer op gemiddeld f 13.400,-.

Tegenover de kosten staat een brutorecreatieopbrengst van circa f 21.400,- per bedrijf. Echter, de verdeling over de bedrijven is zeer uiteenlopend: van f 1.000,- tot meer dan f 70.000,-. Bedrijven met meerdere vormen van verblijfsaccommodatie behalen over het algemeen de hoogste bruto-opbrengsten.

De gemiddelde arbeidsopbrengst (bruto-opbrengst minus de kosten exclusief arbeidskosten) voor bedrijven met recreatie bedraagt f 8.000,-. Vrijwel alle bedrijven hebben een positieve arbeidsopbrengst. Van alle bedrijven met recreatie heeft bijna de helft een arbeidsopbrengst van meer dan f 5.000,-. De arbeidsopbrengst vormt de beloning voor de inzet van de gezinsarbeid in de recreatietak op het bedrijf. Met een arbeidsduur van bijna 470 uur die een gezin per jaar in de recreatie steekt, komt de uurvergoeding uit op ongeveer 17 gulden.

Veelal wordt er ruimte en tijd die "over" is in de recreatieactiviteit gestoken, wat niet vergeten mag worden bij de beoordeling van het uiteindelijke resultaat van de recreatieactiviteit.

Aandeel in gezinsinkomen

Als bij de arbeidsopbrengst het verschil tussen de berekende en betaalde rente wordt bijgeteld, dan ontstaat het inkomen uit de recreatie. Het gemiddelde recreatie-inkomen komt uit op ongeveer f 10.900,-. Op het gemiddelde totale gezinsinkomen per bedrijf bedraagt het aandeel van het recreatie-inkomen 17%.

Behalve het recreatie-inkomen zijn er nog andere inkomsten van buiten het bedrijf. Samen bedragen deze inkomsten gemiddeld f 21.300,-, wat neerkomt op een aandeel van een derde van het totale gezinsinkomen. Daarvan bestaat iets minder dan de helft uit het recreatie-inkomen.

Nationaal economische betekenis agrotourisme

Uit onderzoek blijkt dat er ruim 2.250 bedrijven met agrotourisme in Nederland zijn. Dit is 2,1% van het totaal aantal agrarische bedrijven in Neder-

land. Per bedrijf is de gemiddelde bruto-opbrengst uit recreatie f 21.400,- en bedraagt het inkomen uit recreatie gemiddeld f 10.900,-. Over heel Nederland bezien kan gesproken worden van een omzet uit agrotourisme van circa 48 miljoen gulden, met een spreiding tussen de 23 en 73 miljoen. Het inkomen uit de recreatietak komt totaal uit op circa 25 miljoen gulden, met een spreiding tussen de 7 en 43 miljoen.

De ondernemer achter het agrotourisme

Het belang dat de geïnterviewden hechten aan de inkomsten uit de recreatie begint bij *"het vult leuk aan/leen extra zakcentje"*, loopt naar *"een goede aanvulling op het inkomen"* en eindigt bij *"zeer belangrijk, zonder dat red-den we het niet"*. Voor de bedrijven met akkerbouw kan het inkomen uit de recreatie de minder goede akkerbouwjaren opvangen. Enkele geïnterviewden met een melkveebedrijf wezen op de daling van de melkprijs in de afgelopen jaren in combinatie met stijgende kosten, terwijl in de recreatie-inkomsten een stijgende lijn zit. Bijna alle geïnterviewden denken dat het agrarisch inkomen in de toekomst onvoldoende zal zijn, wat op dit moment voor de meesten van hen ook al geldt. Inkomsten uit agrotourisme, maar ook overige inkomsten blijven noodzakelijk.

Overigens is de keus voor recreatie op deze bedrijven niet uitsluitend terug te voeren op het financiële motief. Belangrijk is dat je niet van het bedrijf af hoeft; de recreatie vindt immers plaats op het bedrijf. Verder is er op de bedrijven over het algemeen wel ruimte (grond en gebouwen) en tijd om de recreatie in te passen. En niet onbelangrijk is dat ze het werk in de recreatie gewoon leuk vinden.

Bijna alle geïnterviewden vinden dat recreatie en landbouw op het bedrijf goed tot heel goed te combineren zijn. Een van de geïnterviewden wees erop dat landbouw en recreatie niet alleen goed te combineren zijn, maar dat die combinatie ook noodzakelijk is omdat het om een specifiek product gaat.

Geen van de geïnterviewden participeert in een officieel samenwerkingsverband. Maar er zijn wel informele samenwerkingsvormen, zoals afspraken met andere minicampinghouders in de omgeving om gasten door te verwijzen en de samenwerking met een fietsenverhuurder.

Verschillende geïnterviewden waarschuwden dat de verwachtingen ten aanzien van agrotourisme niet te hoog mogen worden gesteld. Een voorbeeld: *"We moeten wel oppassen dat we niet in een stroomversnelling komen die ten koste gaat van de ondernemers die nu hun kost verdienen in het agrotourisme. De spoeling is eigenlijk te dun voor iedereen"*. Op provinciaal niveau zou verder gekeken kunnen worden naar de spreiding van het agrotourisme over de provincie.

1. INLEIDING

1.1 Achtergrond

Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) schetst in haar rijksnota "Kiezen voor recreatie; beleidsnota openluchtrecreatie 1992-2010" als een van de hoofdlijnen van beleid de versterking van het economisch functioneren van de toeristische sector. Tot op heden is weinig onderzoek verricht naar de economische aspecten van recreatie en toerisme. Tegen deze achtergrond is LEI-DLO door de Directie Groene Ruimte en Recreatie (GRR) van het Ministerie van LNV gevraagd te voorzien in deze lacune. Dit resulteerde in het onderzoeksprogramma "Economisch onderzoek recreatie en toerisme". De algemene doelstelling van dit onderzoek is het vergroten van inzicht in de economische aspecten en potenties van (openlucht)recreatie en toerisme, zowel op regionaal als op sector- en bedrijfsniveau.

Een van de onderdelen van dit onderzoek wordt gevormd door onderzoek naar recreatie op agrarische bedrijven. Agrotourisme staat al geruime tijd in de belangstelling. Zowel binnen de sector recreatie en toerisme, als in het kader van verbrede landbouw en de discussie rond nieuwe economische dragers voor het platteland is er behoefte aan meer gegevens over agrotourisme, met name op economisch vlak. De doelstelling van dit onderzoek is het aangeven van de soort en omvang van de recreatieve voorzieningen en de betekenis ervan voor inkomen en werkgelegenheid op agrarische bedrijven.

1.2 Afbakening

Het onderzoek omvat alleen die landbouwbedrijven die in 1995/96 in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO zaten en die een recreatieve nevenactiviteit uitoefenden. In het Informatienet zitten bedrijven boven een bepaalde minimumomvang. De kleinste bedrijven vallen dus buiten dit onderzoek.

1.3 Probleemstelling en doelstelling

Agrotourisme staat al geruime tijd in de belangstelling, aangezien het een steeds meer voorkomende neventak op agrarische bedrijven betreft. Over deze toeristisch-recreatieve tak is echter nog weinig bekend, met name op het economisch vlak. Deze kennis is niet alleen van belang voor het algemene beleid op het gebied van recreatie en toerisme, zij is ook van belang voor het beleid ten aanzien van het platteland. Een van de onderdelen van dat beleid is het stimuleren van de noodzakelijke vernieuwing in het landelijk gebied, ook

wel aangeduid als plattelandsvernieuwing. Daarbij gaat het in het bijzonder om vernieuwing die het economisch draagvlak van het landelijk gebied kan versterken. Een van de voorbeelden daarvan is het starten van activiteiten op het gebied van recreatie en toerisme op agrarische bedrijven. Er is nu nog onvoldoende inzicht in de mogelijkheden voor verbreding van inkomensbronnen door agrariërs in de richting van recreatie en toerisme.

Doel van dit onderzoek is daarom meer inzicht te geven in de economische betekenis van recreatie op agrarische bedrijven voor zowel het individuele bedrijf als de gehele agrarische sector. Een neven doel is het leveren van informatie over het beheer van de recreatietak aan de individuele agrariërs met vergelijkingsmateriaal van soortgelijke bedrijven, op basis waarvan de bedrijfsvoering eventueel aangepast zou kunnen worden.

Verder kan dit onderzoek een rol spelen in de discussie over het belang van agrotourisme voor de afnemende betekenis van de landbouw in het landelijk gebied in het kader van de plattelandsvernieuwing.

1.4 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek is opgedeeld in de volgende fasen:

- literatuuronderzoek;
- analyse uitkomsten Bedrijven-Informatienet (BIN) recreatie en toerisme;
- schatting omvang en economische betekenis agrotourisme op nationaal niveau;
- interviews.

Literatuuronderzoek

De literatuurstudie is een korte verkenning van de gegevens die nu reeds voorhanden zijn over agrotourisme. Het betreft gegevens over de definiëring, het aanbod en de economische impact van agrotourisme. Hierbij wordt teruggegrepen op recente (literatuur)onderzoeken door onder andere Stichting Recreatie. De uitkomsten uit de literatuurstudie kunnen dienen als achtergrond voor, en afgezet worden tegen, het onderzoek naar agrotourisme door LEI-DLO.

Analyse uitkomsten BIN recreatie en toerisme

In het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO zitten circa 1.500 land- en tuinbouwbedrijven, die via een steekproef uit de Landbouwtelling zijn geselecteerd. In het boekjaar 1995/96 zijn op de bedrijven die op dat moment in het Bedrijven-Informatienet zaten en recreatieactiviteiten op hun bedrijf uitoefenden, gegevens verzameld over laatstgenoemde neventak. Het betreft de verzameling van zowel economische als technische gegevens (zie bijlage 1). Hierdoor is het mogelijk ook kengetallen weer te geven die vergelijking van bedrijven onderling mogelijk maakt. In deze fase zullen de gegevens die over het boekjaar 1995/96 zijn verzameld bij agrariërs met recreatieactiviteiten uit het Be-

drijven-Informatienet geanalyseerd worden. Doordat ook gegevens worden verzameld over de agrarische tak van het bedrijf, kan aangegeven worden welke rol de recreatietak speelt binnen het totale bedrijf.

Schatting omvang en economische betekenis agrotourisme op nationaal niveau

In de Landbouwtelling van 1997 is voor het eerst een vraag opgenomen naar het voorkomen van recreatieactiviteiten op het agrarische bedrijf. Het betreft een onderverdeling naar vijf categorieën:

- (mini)camping;
- andere verblijfsaccommodatie;
- stalling recreatiegoederen en -dieren;
- verhuur recreatiegoederen en -dieren;
- ontvangst van en/of verkoop aan recreanten.

De uitkomsten van bovenstaande vraag, in combinatie met gegevens van Stichting Boerderijtoerisme Nederland, zijn meegenomen in dit onderzoek en op basis hiervan wordt een indicatie gegeven wat agrotourisme op economisch vlak zou kunnen betekenen op nationaal niveau.

Interviews

Voor het verkrijgen van meer achtergrondinformatie ten aanzien van agrotourisme, is een aantal interviews gehouden met de deelnemers aan het Informatienet. Hierbij wordt getracht een beeld te krijgen van onder andere de motivatie tot het opstarten van een recreatietak en de (toekomstige) verwachtingen ten aanzien hiervan. Ook wordt gekeken of vanuit het oogpunt van de agrariër recreatie als de oplossing gezien wordt voor de teruglopende opbrengsten in de landbouw. Daarnaast wordt nagegaan of de gegevensverzameling zoals die nu plaatsvindt van waarde is voor de agrariër, hoe hij/zij het resultaat beoordeelt en wat er eventueel ontbreekt in de gegevensverzameling. Dit dient ter verbetering van de gegevensverzameling in het Informatienet voor recreatie en toerisme.

1.5 Populatie

In dit onderzoek wordt onder agrotourisme verstaan: *alle vormen van recreatie en toerisme op functionerende boerderijen en tuinderijen* (zie ook hoofdstuk 2). De volgende vormen van recreatie en toerisme worden onderscheiden:

- (mini)camping;
- overige logiesverstrekking;
- stalling recreatiedieren;
- verhuur recreatiegoederen en -dieren;
- ontvangst van en/of verkoop aan recreanten.

Het bieden van stallingsmogelijkheden voor recreatiegoederen wordt niet tot agrotourisme gerekend. Het wordt niet gezien als een recreatievorm, aangezien het geen actieve betrokkenheid van de ondernemer bij recreanten en hun activiteiten is. Een agrarische ondernemer die alleen stallingsmogelijkheden voor recreatiegoederen aanbiedt, wordt daarom niet als een agrotouristische ondernemer beschouwd. Indien stalling voorkomt in combinatie met andere vormen van agrotourisme, worden de kosten en opbrengsten in dit onderzoek wel toegerekend aan agrotourisme.

In het onderzoek worden functionerende boerderijen en tuinderijen opgevat als de bedrijven die zijn opgenomen in de Landbouwtelling. Hierin zijn alle land- en tuinbouwbedrijven opgenomen met een omvang van meer dan 3 nge (Nederlandse grootte-eenheid, zie bijlage 2). Een dergelijke omvang komt ongeveer overeen met twee melkkoeien of drie ha wintertarwe. Met andere woorden, alleen de zeer kleine bedrijven vallen buiten de Landbouwtelling. Over 1995, het boekjaar waarover in dit onderzoek de economische gegevens over agrotourisme vermeld worden, zijn geen aanbodgegevens van agrotourisme bekend. Hiervoor wordt teruggegrepen op de Landbouwtelling van 1997, die aangeeft dat er 2.258 bedrijven waren met agrotourisme (2,1% van het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven).

Het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO bestaat uit een steekproef uit de bedrijven in de Landbouwtelling met een omvang van 16 tot 800 nge (de steekproefpopulatie). In deze steekproefpopulatie vielen in 1997 1.832 bedrijven met agrotourisme.

In 1995 waren in het Bedrijven-Informatienet 15 bedrijven met agrotourisme (zoals hiervoor omschreven) opgenomen. Het rapport is op deze groep bedrijven gebaseerd (tabel 1.1).

1.6 Representativiteit

In het rapport worden de financiële resultaten van de recreatieve tak van de 15 bedrijven in het Informatienet beschreven. De vraag is nu in hoeverre deze 15 bedrijven representatief zijn voor de gehele populatie bedrijven met agrotourisme, omdat de steekproef uit de Landbouwtelling niet is gericht op kenmerken van bedrijven met agrotourisme. Om daar iets meer over te kunnen zeggen, zou de totale populatie bedrijven met agrotourisme vergeleken moeten worden met de bedrijven in het informatienet op kenmerken die bepalend zijn voor de financiële resultaten van de recreatietak. Het gaat dan in de eerste plaats om het soort en de omvang van de recreatieactiviteiten (capaciteit) en het aantal gasten (bezoekersaantallen, bezetting).

Van de totale populatie is alleen het type recreatieactiviteit bekend. De omvang van de recreatieactiviteiten is niet bekend, maar de verschillen tussen de bedrijven zullen over het algemeen beperkt zijn, omdat de overheden beperkingen opleggen, en omdat het om een neventak gaat. Op een (mini)camping op een boerenbedrijf zijn bijvoorbeeld maximaal 15 kampeermiddelen toegestaan. Het aantal gasten hangt sterk samen met de aantrekkelijkheid van een gebied. Het ligt voor de hand dat de bedrijven met agrotourisme vooral

zijn te vinden in de recreatief aantrekkelijke gebieden, waarbij vooral het kustgebied van Zeeland hoog scoort. In tabel 1.1 zijn het type agrotourisme en de ligging van de bedrijven in de populatie en de bedrijven in het Informatienet vergeleken.

Tabel 1.1 Enkele kenmerken van alle bedrijven met agrotourisme in de Landbouwtelling van 1997, de steekproefpopulatie van 1997 (16-800 nge) voor het Informatienet en de bedrijven met agrotourisme in het Informatienet in 1995

Kenmerk	Landbouwtelling 1997		BIN 1995
	alle	16-800 nge	
Aantal bedrijven	2.258	1.832	15
Type agrotourisme in %:			
- verblijfsrecreatie	61	59	67
- dagrecreatie	26	28	13
- combinatie verblijf/dag	13	13	20
Ligging in %:			
- Zeeland	16	16	27
- Overijssel en Gelderland	28	27	33
- overig Nederland	56	57	40

Bron: CBS-Landbouwtelling en Bedrijven-Informatienet.

De bedrijven met agrotourisme in de steekproefpopulatie voor het Informatienet (kolom 2 in tabel 1.1) komen op de aspecten type agrotourisme en ligging vrijwel overeen met alle landbouwbedrijven met agrotourisme (kolom 1). In het Informatienet (kolom 3) ligt het accent iets meer dan in de steekproefpopulatie op bedrijven met verblijfsrecreatie (alleen of in combinatie met dagrecreatie), en op bedrijven die in Zeeland liggen.

2. LITERATUUR

2.1 Definitie agrotourisme

Het begrip agrotourisme wordt op verschillende manieren omschreven. In deze studie sluiten we voor de definitie van agrotourisme aan bij de uitleg die gebruikt wordt in de "Verkenning Agrotourisme" van het Ministerie van LNV (1997). Onder agrotourisme wordt dan verstaan: *alle vormen van recreatie en toerisme op functionerende boerderijen en tuinderijen.*

Het begrip plattelandstourisme, of ook wel ruraal toerisme is een breder begrip dan agrotourisme. Het omvat alle vormen van recreatie en toerisme in het landelijk gebied. Daarnaast maakt de literatuur ook melding van het begrip boerderijtoerisme. Hoewel dit doet denken aan dezelfde activiteiten als agrotourisme zit er een belangrijk verschil in. Ook bedrijven die niet meer functioneren als agrarisch bedrijf maar in het verleden een agrarische functie hadden, maken deel uit van het boerderijtoerisme. Dit begripsverschil moet duidelijk in het oog gehouden worden als er gesproken wordt over omvang en aantallen (zie paragraaf 2.2).

De recreatieve voorzieningen op de agrarische bedrijven worden in de literatuur over het algemeen opgedeeld in drie soorten, namelijk het aanbieden van ruimte (bijvoorbeeld kampeergelegenheid, groepsaccommodatie of stalling), diensten (bijvoorbeeld verhuur van kano's of fietsen of het geven van rondleidingen op het bedrijf) en producten (bijvoorbeeld verkoop van zelfgemaakte kaas aan passanten).

De Landbouw Voorlichting (DLV, 1996) houdt in haar onderzoek in het NUBL-gebied een tweedeling aan, met verblijfsaccommodatie enerzijds en dagrecreatie/ restauratie/dienstverlening anderzijds.

In dit onderzoek door LEI-DLO sluiten we aan bij de indeling volgens DLV. Enerzijds richten we ons op verblijfsaccommodatie en anderzijds onderscheiden we enkele vormen van dagrecreatie/restauratie/dienstverlening.

2.2 Aanbod

Over het totaal aantal agrarische bedrijven met een camping in Nederland lopen de meningen niet erg ver uiteen. Volgens te Kloeze (Bos, 1994) ligt het aantal boerencampings op circa 1.500 en maakt het kamperen bij de boer 3% van de totale verblijfsrecreatie uit. De Stichting Recreatie geeft melding van schattingen van 1.500 tot 2.000 boerderijcampings en een aandeel in de totale kampeermarkt van 1 tot 3%. Dit percentage verschilt per gebied en ligt bijvoorbeeld in Zeeland het hoogst. Van de overige vormen van agrotourisme is echter weinig tot niets bekend over de omvang. Momenteel worden bij de

Stichting Boerderijtoerisme alle boerderijtoeristische activiteiten in Nederland in kaart gebracht. Inmiddels zijn 2.300 adressen in een databank verzameld, maar Schönwetter, bestuurslid van de Stichting Boerderijtoerisme, schat het aantal op circa 3.000 (1997).

2.3 Economische betekenis

In deze paragraaf wordt ingegaan op de in de literatuur beschikbare economische cijfers met betrekking tot agrotourisme. We kijken hierbij naar de wijze van verzameling van de gegevens en hoe de economische kengetallen gedefinieerd worden.

Er is in het verleden met name onderzoek gedaan naar kamperen bij de boer, waarbij ook de inkomsten aan bod kwamen. Echter, het meeste onderzoek is gedateerd. Per 1 november 1995 is namelijk de Wet op de Openluchtcreatie in werking getreden. Dit heeft enkele belangrijke veranderingen voor het kamperen bij de boer met zich mee gebracht. Het maximum aantal toegestane kampeermiddelen is opgehoogd van 5 naar 10 (invoering al sinds 1992). De ophoging voor een korte periode in het hoogseizoen blijft 5 kampeermiddelen, maar de periode van 6 weken gedurende welke deze geplaatst konden worden is vervangen door "korte perioden" die door de gemeente zelf vastgesteld kunnen worden. Daarnaast is de beperkte periode van openstelling van 15 maart tot 31 oktober vervallen. De meeste literatuur is van voor de wetsverandering en de economische cijfers hebben dus betrekking op de oude situatie van maximaal 5 kampeermiddelen en geen jaarrond opening.

Publicaties van na de wetswijziging met door bijvoorbeeld een enquête of andere bronnen onderbouwde economische gegevens zijn ons niet bekend. Daarom wordt hier ingegaan op oudere literatuur, waarbij de wetswijziging in het achterhoofd gehouden dient te worden, aangezien de inkomsten na invoering zeer waarschijnlijk hoger uitvallen. Oude schattingen van inkomsten voor een minicamping liepen volgens een onderzoek van de Stichting Recreatie (1997) uiteen van f 1.200,- tot f 10.000,-. Of het hierbij gaat om bruto-, netto- of arbeidsopbrengsten en waarop deze uitkomsten gebaseerd zijn, is niet duidelijk.

Eerder onderzoek van LEI-DLO (1987) naar het kamperen bij de boer in Zeeland komt op een gemiddelde arbeidsopbrengst van f 7.400,-, gebaseerd op uitkomsten uit een mondelinge enquête onder 96 kampeerboeren.

Te Grotenhuis (1987) heeft onderzoek verricht onder 46 bedrijven met verschillende vormen van verblijfsaccommodatie (pension, zomerhuisjes, kampeerboerderij). Hieruit bleek dat 80% van de bedrijven een netto-opbrengst had van minder dan f 7.000,- per jaar, waarbij minicampings met maximaal 5 kampeermiddelen een netto-opbrengst van minder dan f 5.000,- hadden. Een uitzondering vormden de bedrijven met kampeerboerderij en grotere campings. Hiervoor kwamen de netto-opbrengsten uit tussen de f 9.000,- en f 40.000,-.

Uit het onderzoek van Oostindie en Peters (1994) komen bedragen naar voren van f 6.000,- à f 7.000,- nettoarbeidsopbrengst in Friesland, f 12.000,-

à f 15.000,- opbrengsten (bruto?) voor Midden-Brabant en maximaal f 40.000,- aan bruto-opbrengsten in Zeeland tot f 3.000,- in Groningen. Een publicatie van de VeKaBo maakt melding van een gemiddelde nettoarbeidsopbrengst van f 8.000,- à f 12.000,- voor Noord-Brabant. Deze opbrengsten zijn alle geschatte opbrengsten, niet onderbouwd door specifiek onderzoek onder agrariers.

Volgens Schulp en van Wingerden (1995, 1996) variëren de netto-inkomsten uit kamperen bij de boer gemiddeld van f 7.000,- tot f 11.000,- in de buurt van Ede. Deze uitkomsten zijn gebaseerd op geschatte opbrengsten per standplaats en geschatte investeringen voor de aanleg van voorzieningen.

2.4 Conclusie

Ten aanzien van de economische betekenis die aan agrotourisme wordt toegekend in de literatuur, kan geconcludeerd worden dat voorzichtig omgesprongen moet worden met vermelde bedragen. Duidelijk moet zijn of over hetzelfde gesproken wordt (bruto-, netto- of arbeidsopbrengst) en hoe de bedragen zijn vastgesteld (geschat of gestaafd door onderzoek). Duidelijk is in ieder geval dat de opbrengsten sterk verschillen per activiteit en regio, en daardoor ook in verschillende mate een bijdrage leveren binnen verbrede landbouw en platteland vernieuwing.

3. AGRARISCHE BEDRIJVEN MET RECREATIE

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een aantal kenmerken van de agrarische bedrijven met recreatie in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO, zoals het agrarisch bedrijfstype, de omvang van het agrarisch bedrijf, de aard van de recreatieactiviteiten, de arbeidsbezetting en de overige inkomensbronnen naast die uit agrarische en recreatieve activiteiten. Waar mogelijk is een vergelijking gemaakt met alle Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van 16 tot 800 nge (steekproefpopulatie Bedrijven-Informatienet).

De vijftien bedrijven met recreatie in het Informatienet liggen verspreid over het land: acht bedrijven liggen in het noorden en oosten (Drenthe, Overijssel en Gelderland), twee in Noord-Holland en vijf in het zuiden (Zeeland en Brabant).

3.2 Agrarisch bedrijfstype

Ongeveer de helft van de bedrijven met recreatie in het Informatienet behoort tot de melkveebedrijven, en een vijfde tot de akkerbouwbedrijven. Dat is duidelijk meer dan het aandeel van deze bedrijfstypen op het totaal aantal bedrijven (tabel 3.1). De overige bedrijven met recreatie zijn onder andere intensieve veehouderijbedrijven en bedrijven met akker- en tuinbouw. Er zijn echter geen tuinbouwbedrijven in het Informatienet met agrotourisme, terwijl van het totaal aantal bedrijven 23% behoort tot de tuinbouw. Zouden we dit bedrijfstype buiten beschouwing laten, dan is de bedrijfstypeverdeling voor beide groepen vergelijkbaar.

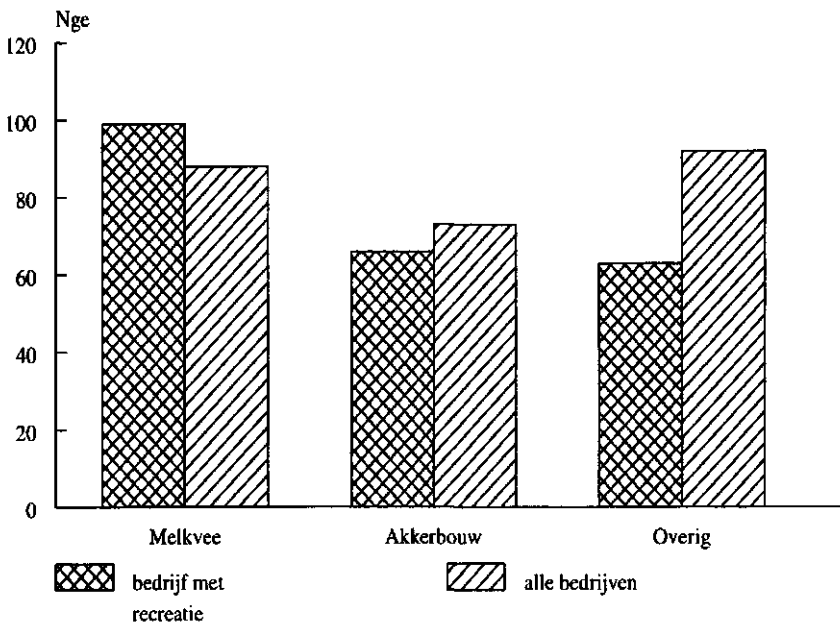
Tabel 3.1 Agrarisch bedrijfstype in aantal en percentage in 1995

Bedrijfstype	Bedrijven met recreatie		Alle bedrijven, 16-800 nge %
	aantal	%	
Melkveehouderij	7	47	37
Akkerbouw	3	20	12
Overig	5	33	51
Totaal	15	100	100

Bron: CBS-Landbouwtelling en Bedrijven-Informatienet.

3.3 Agrarische bedrijfsomvang

Om de economische omvang van de agrarische tak van de bedrijven met recreatie weer te geven, is gebruikgemaakt van de Nederlandse grootte-eenheid (nge, zie bijlage 2). Met deze maatstaf kan de omvang van verschillende typen bedrijven vergeleken worden. De gemiddelde omvang van de bedrijven met recreatie is 81 nge, en die van alle landbouw- en tuinbouwbedrijven bedraagt 88 nge. Exclusief de tuinbouwbedrijven is dat 78 nge. De gemiddelde omvang van de verschillende typen bedrijven is weergegeven in figuur 3.1. De melkveebedrijven met recreatie zijn groter, en de akkerbouw- en overige bedrijven met recreatie zijn kleiner dan alle bedrijven van het vergelijkbare type. De omvang van alle overige bedrijven bedraagt inclusief de tuinbouwbedrijven 92 nge en exclusief de tuinbouwbedrijven 67 nge (voor de overige bedrijven met recreatie is dat 63 nge).

Figuur 3.1 Gemiddelde omvang in nge van de agrarische tak op bedrijven met recreatie en op alle bedrijven naar agrarisch bedrijfstype in 1995

Bron: CBS-Landbouwelling en Bedrijven-Informatienet.

In tabel 3.2 is een verdeling opgenomen van de bedrijven naar de omvang (in nge). Die verdeling is voor beide groepen bedrijven vergelijkbaar.

Tabel 3.2 Procentuele verdeling bedrijven naar omvang van de agrarische tak (in nge) in 1995

Nge	Bedrijven met recreatie	Alle bedrijven (16-800 nge)
16 - 40	20	24
40 - 70	27	25
70 en meer	53	51
Totaal	100	100

Bron: CBS-Landbouwteiling en Bedrijven-Informatienet.

3.4 Recreatief aanbod

Voor gegevens over agrotourisme in het Informatienet is eerst gekeken welke recreatieve voorzieningen op de onderzochte bedrijven aangeboden werden. Tabel 3.3 geeft aan naar welke vormen van verblijfs- en dagrecreatie/restauratie/dienstverlening is gevraagd en bij hoeveel bedrijven deze voorkwamen.

Op in totaal 13 bedrijven komt een of andere vorm van verblijfsrecreatie voor, waarvan 11 agrarische bedrijven met een (mini)camping. Als vorm van verblijfsrecreatie komt met name het aanbieden van toeristische plaatsen en seizoenplaatsen voor bij de onderzochte boeren. Ook het verhuren van huisjes komt nog bij een redelijk aantal boeren voor. Vormen van dagrecreatie/restauratie/dienstverlening zijn vrij divers, waarbij niet een bepaalde activiteit er uit springt.

Tabel 3.3 Aantal bedrijven per toeristisch-recreatieve voorziening/dienst, verdeeld naar verblijfsrecreatie en dagrecreatie/restauratie/dienstverlening (N=15)

Verblijfsrecreatie		Dagrecreatie/restauratie/dienstverlening	
Jaarplaatsen	1	Huifkarrenverhuur	1
Seizoenplaatsen	6	Verhuur kano's	0
Toerplaatsen	10	Verhuur fietsen	1
Verhuur caravans	2	Sportactiviteiten	0
Verhuur huisjes	4	Recreatief bedrijf a)	0
Groepsaccommodatie	3	Kantine, café, restaurant, winkel, e.d.	0
Pension	1	Overig b)	3
Appartementen	2	Zwembad	0
Ligplaatsen	0	Stalling paarden c)	1
		Eigen paarden c)	1

a) Zoals excursie- of museumboerderij; b) Overige opbrengsten zoals van visvijver, maar ook parkeergeld, warmwatervoorziening, telefoon, verhuur linnengoed; c) Als er geen sprake is van een manegebedrijf.

In een aantal gevallen beperkt het aanbieden van recreatieve voorzieningen zich niet tot één vorm van recreatie, maar worden er combinaties van agrotourisme aangeboden. Van de 15 bedrijven met een recreatieve neventak zijn de toeristisch-recreatieve voorzieningen/diensten bekeken. Tabel 3.4 geeft aan welke soorten verblijfs- en dagrecreatie (inclusief restauratie en dienstverlening) er aanwezig zijn op de bedrijven en in welke combinaties dit voorkomt.

Tabel 3.4 Soorten verblijfs- en dagrecreatierecreatiedienstverlening op de deelnemende bedrijven en de combinaties waar dit in voorkomt (N=15)

<i>Alleen verblijfsaccommodatie:</i>	<i>10</i>
Minicamping	6
Huisje(s)	1
Pension	1
Minicamping en groepsaccommodatie	1
Camping/eigen huisjes/groepsaccommodatie	1
<i>Verblijfsaccommodatie en (dag)recreatierecreatiedienstverlening:</i>	<i>3</i>
Minicamping/caravanverhuur/eigen huisjes en overig	1
Minicamping/caravanverhuur/appartement en overig	1
Camping/eigen huisjes/groepsaccommodatie/appartement, verhuur fietsen en overig	1
<i>Alleen (dag)recreatierecreatiedienstverlening:</i>	<i>2</i>
Paardenstalling	1
Verhuur huifkarren en eigen paarden	1

3.5 Bezetting

Bij de bezetting van een verblijfsaccommodatie kan uitgegaan worden van de bruto- en de nettobezetting. Bij de brutobezetting wordt de bezetting bekeken over het gehele jaar, waarbij het aantal nachten dat een accommodatie bezet is, gedeeld wordt door alle jaardagen (het betreft hier bezetting per accommodatie/standplaats en geen slaappleatsbezetting). De nettobezetting gaat uit van de termijn van openstelling van de verblijfsaccommodatie, welke korter dan een jaar kan zijn, en valt derhalve hoger uit dan de brutobezetting. In 70% van de gevallen was sprake van een kortere openstelling dan een jaar. De hierna volgende bezettingscijfers (tabel 3.5) zijn nettogetallen.

De bezetting van de seizoenplaatsen varieert van rond de 30% tot een volle bezetting. Bij toerplaatsen was sprake van een groot verschil in bezettingsgraden. Bij ruim de helft van de bedrijven met toerplaatsen bedroeg de bezetting circa 20%. De bezetting van de overige bedrijven varieerde tussen de 30 tot meer dan 70%. De groepsaccommodaties (3 in totaal) hebben allen

een nettobezetting van circa 10%. Over de overige accommodatievormen is geen eenduidig beeld te geven.

Tabel 3.5 Procentuele verdeling van de bedrijven naar netto standplaats-bezettingspercentage, onderverdeeld naar bedrijven met toerplaatsen en bedrijven met seizoenplaatsen

Bezetting in %	Toerplaatsen	Seizoenplaatsen
0 - 25	60	0
25 - 50	20	33
50 - 75	10	17
75 - 100	10	50
Totaal	100	100

3.6 Arbeidsbezetting

De arbeidsbezetting is uitgedrukt in het aantal volwaardige arbeidskrachten, waarbij één volwaardige arbeidskracht (VAK) overeenkomt met een persoon die fulltime werkt (bijlage 2). Het gemiddeld aantal VAK per bedrijf met recreatie bedraagt 1,7. Voor alle land- en tuinbouwbedrijven is dat 2,2 (exclusief tuinbouwbedrijven 1,7). Vrijwel de gehele arbeidsbezetting op de bedrijven met recreatie bestaat uit gezinsarbeidskrachten, tegenover ruim 70% voor alle bedrijven en 90% voor alle bedrijven exclusief tuinbouwbedrijven. Op de bedrijven met recreatie bestaat 30% van de totale arbeidsbezetting uit vrouwelijke gezinsarbeid, tegenover ongeveer een vijfde op alle bedrijven. De werkverdeling tussen man en vrouw op de bedrijven met recreatie wordt in de volgende paragraaf behandeld.

In tabel 3.6 is een verdeling gegeven van het aantal bedrijven met recreatie naar de arbeidsbezetting in VAK. Daaruit wordt duidelijk hoeveel werk de

Tabel 3.6 Aantal bedrijven naar arbeidsbezetting in VAK voor de agrarische tak, de recreatieve tak en het totale bedrijf (N=15)

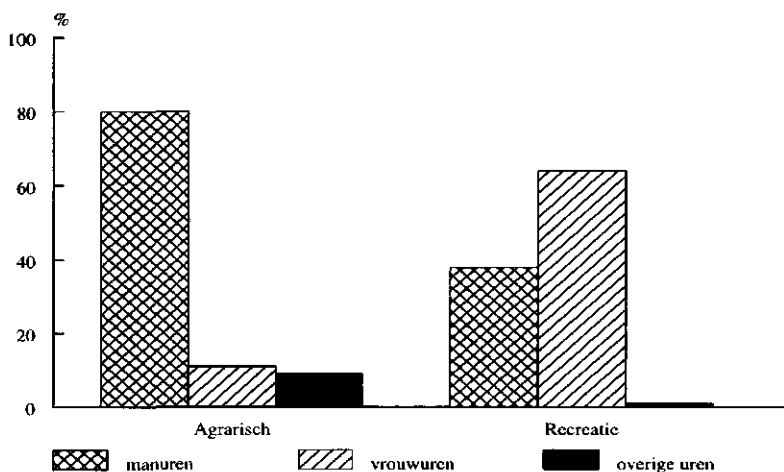
VAK	Agrarische tak	Recreatieve tak	Totale bedrijf
Tot 0,5	0	13	0
0,5 - 1,0	4	2	0
1,0 - 1,5	6	0	7
1,5 - 2,0	1	0	3
2,0 en meer	4	0	5
Totaal	15	15	15

agrarische tak en hoeveel werk de recreatieve tak vergt. Op bijna alle bedrijven levert de recreatieve tak minder dan een halve arbeidsplaats op. De agrarische tak biedt op de meeste bedrijven werk voor een halve tot twee arbeidskrachten.

3.7 Arbeidsuren en -verdeling

Agrarisch en recreatief deel

Van het totaal aantal gewerkte uren op de bedrijven met recreatie is ruim 10% besteed aan de recreatieactiviteiten. De overige uren gaan zitten in het agrarisch bedrijf en eventuele overige activiteiten. Het overgrote deel van de arbeid - bijna 90% van het aantal uren - op de bedrijven met recreatie wordt verricht door het gezin. In figuur 3.2 is aangegeven hoe de werkzaamheden zijn verdeeld over de man (bedrijfshoofden of echtgenoten), de vrouw (bedrijfshoofden of echtgenoten) en overige gezinsleden. Van de totale arbeidstijd voor recreatie komt ruim 60% voor rekening van de vrouw; het aandeel van de man bedraagt gemiddeld bijna 40% (zie figuur 3.2). Het aandeel van de overige gezinsleden is te verwaarlozen. Hieruit blijkt dat de recreatietak een gezamenlijke activiteit is van man en vrouw, terwijl het werk voor de agrarische tak in hoofdzaak wordt verricht door de man (figuur 3.2). In vier gevallen neemt de vrouw de recreatie alleen voor haar rekening, in drie gevallen de man alleen.

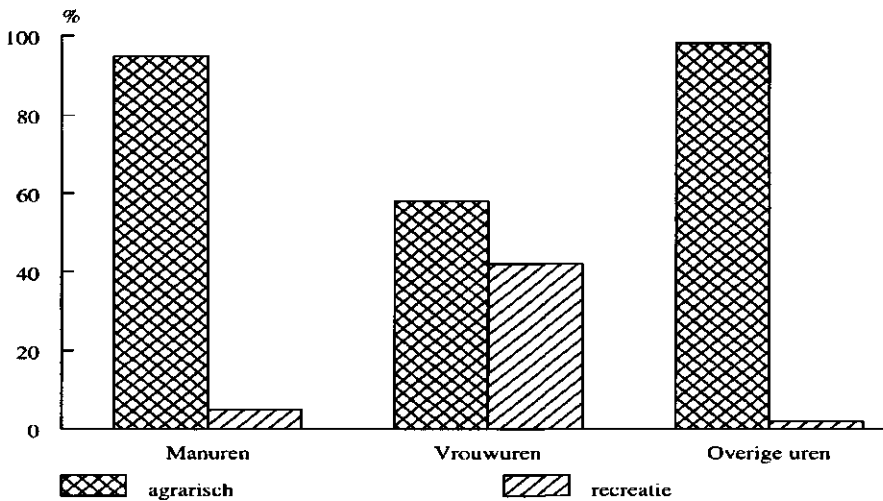

Figuur 3.2 Aandeel van de man, de vrouw en overige gezinsleden in de agrarische en recreatieve werkzaamheden

Arbeidsverdeling vrouw

Gekeken is ook of de vrouw op een bedrijf met recreatieve-activiteiten minder of helemaal niet meewerkt op het agrarisch bedrijf. Bij drie bedrijven werkt de vrouw alleen mee aan de recreatieactiviteiten. In acht gevallen wordt zowel op het bedrijf als op het recreatiegedeelte meegewerkt, waarvan op zes bedrijven het bedrijfsgedeelte de meeste tijd opeist. Vrouwen die alleen op het landbouwbedrijf meewerken (en geen werk verrichten voor de recreatie), komen in de steekproef niet voor.

Van de totale arbeidstijd die de vrouw in het bedrijf steekt, wordt gemiddeld bijna de helft besteed aan het recreatieve en de rest aan het agrarische deel van het bedrijf. De man steekt gemiddeld 5% van zijn tijd in het recreatieve deel van het bedrijf (figuur 3.3).

Figuur 3.3 Verdeling van de arbeidstijd van de man, de vrouw en overige gezinsleden naar agrarische en recreatieve werkzaamheden

Recreatief deel

In tabel 3.7 is aangegeven hoeveel tijd de gezinsleden gemiddeld besteden aan het recreatieve deel van het bedrijf. Ten behoeve van de recreatietak op agrarische bedrijven vragen de activiteiten samen per bedrijf gemiddeld bijna 470 uur werk per jaar. Voor de afzonderlijke bedrijven loopt dit uiteen van

nauwelijks extra inspanningen voor recreatie (enkele bedrijven met stalling paarden, pension of jaarplaatsen) tot meer dan 1.300 uur per jaar.

Tabel 3.7 Gemiddelde arbeidstijd in uren ten behoeve van recreatie naar arbeidskrachten

Gezin	Totaal
Man	168
Vrouw	292
Overige gezinsleden	7
Alle	467

3.8 Andere neventakken

Recreatie is niet de enige neventak die op de agrarische bedrijven wordt uitgeoefend. Tabel 3.8 geeft inzicht in het naast recreatie voorkomen van diverse nevenactiviteiten op de onderzochte bedrijven.

Tabel 3.8 Nevenactiviteiten naast recreatie in aantal en percentage van het totaal aantal onderzochte bedrijven

Nevenactiviteit	Aantal	%
Werk voor derden	5	33
Beheersvergoeding	3	20
Vergoeding bijzondere bedrijfssystemen	4	27
Vergoeding grondwaterbeschermingsgebieden	3	20
Verhuur gebouwen en werktuigen	2	13
Diversen	15	100

Alle onderzochte bedrijven hebben in ieder geval een of andere vorm van activiteit waarmee naast de gewone werkzaamheden extra inkomen gegenereerd wordt. Bijna de helft voert als nevenactiviteit werk voor derden uit. In mindere mate komen diverse vergoedingen voor beheer, bijzondere bedrijfssystemen en ligging in grondwaterbeschermingsgebieden voor.

3.9 Conclusie

Er blijkt nauwelijks verschil te zijn in agrarisch bedrijfstype, bedrijfsomvang en arbeidsbezetting tussen bedrijven met agrotourisme ten opzichte van

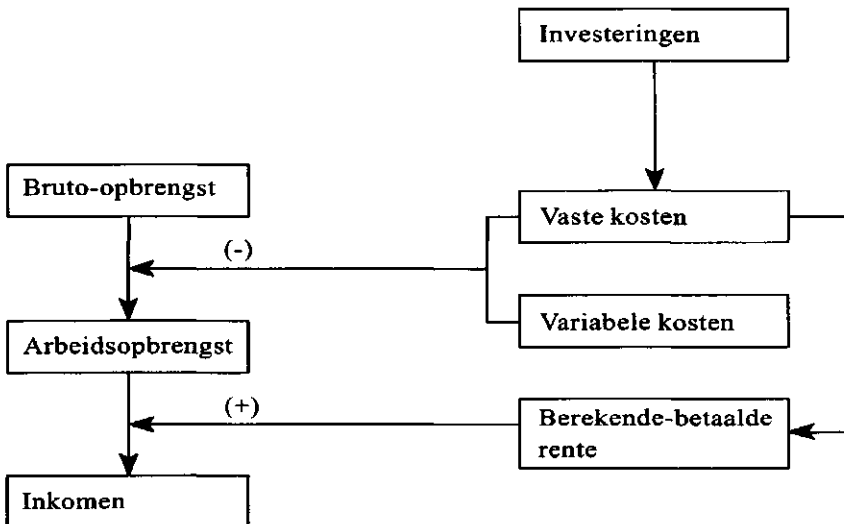
alle agrarische bedrijven exclusief tuinbouwbedrijven. De vormen van agrotourisme die aangeboden worden betreffen met name vormen van verblijfsrecreatie, eventueel in combinatie met dagrecreatie.

Ten aanzien van de arbeidsverdeling kan geconcludeerd worden dat de recreatietak een gezamenlijke activiteit is van de man en de vrouw. De vrouw neemt wel ruim 60% van de totale arbeidstijd voor recreatie voor haar rekening, maar de man draagt nog altijd gemiddeld bijna 40% bij. Als echter gekeken wordt naar de arbeidsverdeling van de man en vrouw naar agrarische en recreatieve werkzaamheden, dan is er een duidelijk verschil. De vrouw besteedt gemiddeld bijna de helft van haar arbeidstijd aan de recreatieve werkzaamheden, terwijl de man slechts gemiddeld 5% van zijn totale arbeidstijd in het recreatieve deel van het bedrijf steekt. Gemiddeld vragen de activiteiten ten behoeve van de recreatietak bijna 470 uur werk per jaar.

4. ECONOMISCHE BETEKENIS AGROTOERISME

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de bedrijfseconomische aspecten van agrotourisme. Er wordt ingegaan op de investeringen en de diverse kosten- en opbrengstenposten. De arbeidsopbrengst is het verschil tussen de opbrengsten en kosten, exclusief de arbeidskosten. Het inkomen uit de recreatie is de arbeidsopbrengst vermeerderd met het saldo van de berekende en betaalde rente. In figuur 4.1 zijn de relaties tussen de diverse begrippen weergegeven. In de paragrafen 4.2 tot en met 4.6 worden de verschillende onderdelen uit het figuur verder uitgewerkt. Het inkomen uit de recreatie wordt vergeleken met het totale gezinsinkomen, zodat een indruk gegeven kan worden van het belang van deze nevenactiviteit voor het gehele bedrijf (paragraaf 4.6). Tot slot wordt in paragraaf 4.7 een schatting gemaakt van inkomen uit agrotourisme op nationaal niveau.

Figuur 4.1 De relaties tussen kosten, opbrengsten en inkomen

4.2 Investeringsen

Alvorens gasten op het agrarisch bedrijf ontvangen kunnen worden, moet veelal geïnvesteerd worden in allerlei voorzieningen. Een grasveld moet bijvoorbeeld door beplanting en aanleg van sanitaire voorzieningen geschikt gemaakt worden voor gebruik als camping. De investeringen geven dus aan welke financiële inspanningen gedaan zijn voor de recreatieve neventak. Daarnaast worden op basis van de investeringen de vaste kosten zoals afschrijving en rente berekend. Zijn de voorzieningen zowel voor de agrarische tak als de recreatieve tak gedaan (bijvoorbeeld een bestaand bedrijfsgebouw waar sanitaire voorzieningen in aangebracht zijn), dan is getracht de investeringen naar redelijkheid te verdelen.

De investeringen zijn opgedeeld in enkele hoofdgroepen, namelijk:

- sanitaire voorzieningen
dit kan een vrijstaand toiletgebouw zijn of een toiletruimte in een bestaand gebouw;
- nutsvoorzieningen
deze zijn onderverdeeld in water, aardgas, elektriciteit, riolering, CAI en telefoon;
- verblijfsaccommodatie
dit zijn de investeringen in de verblijven op zich, zoals bijvoorbeeld de verhuurcaravans, bungalows en groepsverblijven, inclusief de inventaris;
- stalling
- terrein
dit omvat de beplanting, (ontsluitings)wegen, drainage, parkeerterrein, hekwerk en/of terreinafscheiding;
- overige investeringen
daartoe behoren onder andere recreatiedeel van bedrijfsgebouw (winkel, excursies), sportvelden, huisvesting voor paarden, werktuigen, afvalbakken, enzovoort.

Tabel 4.1 Gemiddelde investering naar onderscheiden investeringscategorieën, in guldens en procenten

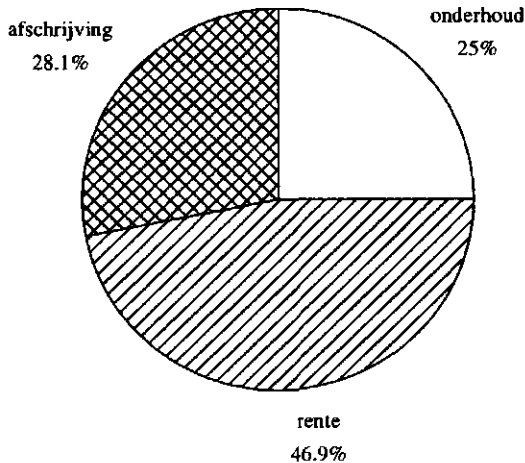
Investeringscategorie	Guldens	Procent
Sanitair	10.000	25
Nutsvoorzieningen	300	1
Accommodatie	22.300	56
Stalling	1.600	4
Terrein	300	1
Overig	5.500	14
Totaal	40.000	100

De verdeling van de investeringen over deze categorieën wordt weergegeven in tabel 4.1. De gemiddelde investering per bedrijf met agrotourisme bedraagt circa 40.000 gulden. Ruim de helft van dit bedrag gaat zitten in de verblijfsaccommodaties, en een kwart in het sanitair. De post overige investeringen is goed voor 14% van de totale investeringen. Opvallend is dat er nauwelijks iets geïnvesteerd wordt in de categorie "Terrein", terwijl op driekwart van de bedrijven een camping aanwezig is. De uitkomsten zijn echter gemiddeld over alle bedrijven. In veel categorieën is sprake van investeringen door slechts een paar ondernemers, waardoor de gemiddelden laag uitvallen.

4.3 Kosten

Vaste kosten

De totale kosten (exclusief arbeidskosten) die de exploitatie van een recreatievoorziening jaarlijks met zich mee brengt, bedragen gemiddeld per bedrijf f 13.400,-. Deze kosten kunnen onderverdeeld worden naar vaste en variabele kosten. De vaste kosten zijn verdeeld naar afschrijving, rente en onderhoud. De rentekosten van het in het bedrijf geïnvesteerde vermogen worden berekend op basis van de rente op de kapitaalmarkt. Daarbij wordt uitgegaan van het rendement op staatsobligaties. Voor 1995 is gerekend met een rente van 5,5%. Voor rente grond is een rentepercentage voor recreatie vastgesteld op 2,5%. Op de grond wordt niet afgeschreven. Rente en afschrijving worden

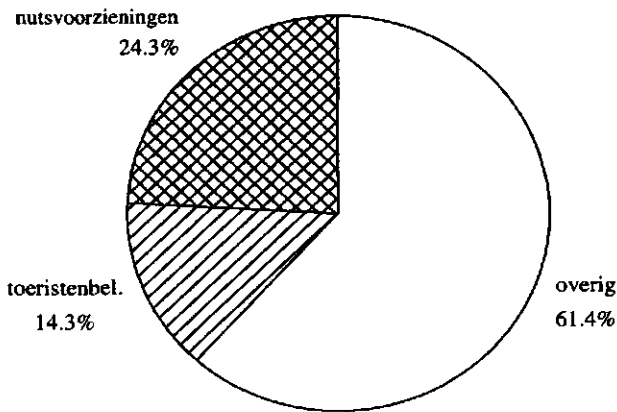

Figuur 4.2 Verdeling vaste kosten naar kostensoort

verder berekend over gebouwen, werktuigen en installaties. Over paarden wordt alleen rente berekend. De vaste kosten bedragen gemiddeld f 6.400,- per bedrijf in 1995, waarvan bijna de helft bestaat uit rentekosten (figuur 4.2).

Variabele kosten

De variabele kosten kunnen ook verder onderverdeeld worden. Een belangrijke kostenpost betreft de kosten die samenhangen met nutsvoorzieningen, zoals water, gas, elektra, CAI en telefoon. Daarnaast is ook de af te dragen toeristenbelasting een grote variabele kostenpost. Dit wordt echter al op voorhand terugverdiend, omdat de belasting wordt doorberekend aan de gasten. De post "overige variabele kosten" omvat bijvoorbeeld diverse verzekeringen, heffingen, boekhoudkosten, materialen, lidmaatschappen, enzovoort. In het kostenoverzicht zijn geen kosten in rekening gebracht voor de arbeid van het gezin. De variabele kosten bedragen voor de onderzochte bedrijven gemiddeld f 7.000,- in 1995, waarvan ruim 60% bestaat uit overige kosten (figuur 4.3).

Figuur 4.3 Verdeling variabele kosten naar kostensoort

4.4 Bruto-opbrengst

De gemiddelde bruto-opbrengst uit recreatie bedroeg f 21.400 per bedrijf in 1995. Echter, de verdeling over de bedrijven is zeer uiteenlopend: van

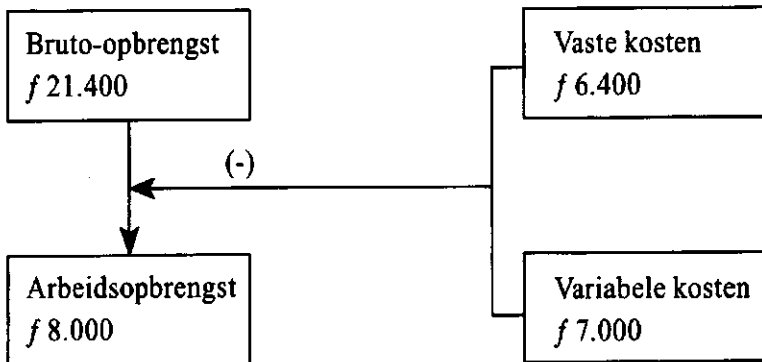
f 1.000,- tot meer dan f 70.000,-. Tabel 4.2 geeft weer hoe de bruto-opbrengsten is verdeeld. Op ongeveer een kwart van de bedrijven blijft die beperkt tot minder dan f 5.000,- en op een derde van de bedrijven bedraagt ze meer dan f 25.000,-. Met name de bedrijven met meerdere vormen van verblijfsaccommodatie hebben hoge opbrengsten.

Tabel 4.2 Verdeling bedrijven naar bruto-opbrengst

Bruto-opbrengst in gulden	Aantal	Procent
Tot 5.000	4	27
5.000 - 15.000	3	20
15.000 - 25.000	3	20
25.000 en meer	5	33
Totaal	15	100

4.5 Arbeidsopbrengst

De arbeidsopbrengst geeft de hoogte van de beloning weer voor het verrichte werk voor de recreatieactiviteiten. Het is gelijk aan de bruto-opbrengst minus de vaste en variabele kosten. De gemiddelde arbeidsopbrengst voor alle bedrijven met recreatie bedraagt f 8.000,- in 1995 (figuur 4.4).

Figuur 4.4 Relatie bruto-opbrengst, arbeidsopbrengst en kosten

In tabel 4.3 is het aantal bedrijven ingedeeld naar de hoogte van de arbeidsopbrengst. Vrijwel alle bedrijven hebben een positieve arbeidsopbrengst. Van alle bedrijven met recreatie heeft bijna de helft een arbeidsopbrengst van meer dan f 5.000,-.

Tabel 4.3 Verdeling bedrijven naar arbeidsopbrengst

Arbeidsopbrengst in gulden	Aantal	Procent
Negatief	3	20
0 - 5.000	5	33
5.000 - 10.000	4	27
10.000 en meer	3	20
Totaal	15	100

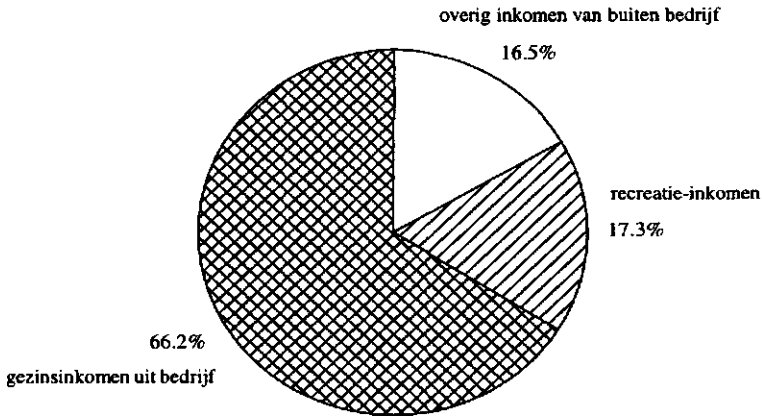
De gemiddelde arbeidsopbrengst van f 8.000,- vormt de beloning voor de inzet van de gezinsarbeid in de recreatietak op het bedrijf. In paragraaf 3.7 is aangegeven dat het gezin gemiddeld bijna 470 uur in de recreatie heeft gestoken, waarmee de uurvergoeding uitkomt op ongeveer 17 gulden. Veelal wordt er ruimte en tijd die over is in de recreatieactiviteit gestoken, wat niet vergeten mag worden bij de beoordeling van het uiteindelijke resultaat van de recreatieactiviteit.

4.6 Aandeel in gezinsinkomen

Om de betekenis van de inkomsten uit recreatie aan te geven, worden deze afgezet tegen het totale gezinsinkomen van de bedrijven. Dit inkomen is opgebouwd uit het "gezinsinkomen uit bedrijf" en het "inkomen van buiten het bedrijf". Het gezinsinkomen uit bedrijf is de beloning die het ondernemersgezin realiseert voor de inzet van de eigen arbeid en het eigen vermogen in het bedrijf. Het inkomen van buiten het bedrijf bestaat bijvoorbeeld uit inkomen uit arbeid buiten het bedrijf, kinderbijslag, en inkomsten uit recreatieactiviteiten. In paragraaf 4.5 is de arbeidsopbrengst van het gezin uit de recreatie gegeven. Wanneer hier het saldo van de berekende en betaalde rente wordt bijgeteld, dan ontstaat het inkomen uit de recreatie. Echter, de betaalde rente voor de recreatie is niet bekend. Omdat het grootste deel van het vermogen van de bedrijven bestaat uit eigen vermogen, wordt de rente als berekende rente beschouwd. Het gemiddelde recreatie-inkomen komt hiermee uit op ongeveer f 10.900,-, ofwel 17% van het totale gezinsinkomen (figuur 4.5). Van bedrijf tot bedrijf loopt het aandeel van het recreatie-inkomen echter sterk uiteen: van vrijwel nul tot meer dan de helft. Het gaat hier overigens om een vergelijking van inkomensgegevens van één enkel jaar. Met de wetenschap dat de landbouwinkomens - en waarschijnlijk ook de recreatie-inkomens - van jaar

op jaar sterk kunnen veranderen, is enige voorzichtigheid met het trekken van conclusies op zijn plaats.

De inkomsten buiten die uit de landbouwactiviteiten bedragen op de bedrijven met recreatie gemiddeld f 21.300,-, waarvan de helft bestaat uit recreatie-inkomsten. Het inkomen van buiten het bedrijf - f 21.300,- - is een derde van het totale gezinsinkomen op de bedrijven met recreatie (zie figuur 4.5). Voor alle landbouwbedrijven in Nederland lag in 1995/96 het aandeel van het inkomen buiten het bedrijf op het totale gezinsinkomen met 30% hier iets onder.

Figuur 4.5 Verdeling totale gezinsinkomen naar inkomensbronnen voor bedrijven met recreatie

Op de Nederlandse melkveebedrijven is het aandeel van het inkomen buiten het bedrijf tussen 1991/92 en 1995/96 gestegen van 22% tot 26%. Dit is veroorzaakt door enerzijds een daling van het inkomen uit het bedrijf en anderzijds een lichte stijging van het inkomen van buiten het bedrijf (tot f 26.000,- in 1995/96). Het gemiddeld inkomen op de Nederlandse akkerbouwbedrijven schommelt van jaar op jaar sterk, en daarmee ook het aandeel van inkomen van buiten het bedrijf op het totaal gezinsinkomen. Het laagste aandeel bedroeg in de afgelopen vijf jaar 18% en het hoogste aandeel 54%. De inkomsten van buiten het bedrijf zijn op de akkerbouwbedrijven ook licht gestegen (tot f 31.000,- in 1995/96). Uit het voorgaande blijkt dat het inkomen

van buiten het bedrijf op de Nederlandse landbouwbedrijven een stabiele en belangrijke inkomenscomponent vormt.

4.7 Economische betekenis agrotourisme nationaal bezien

Op basis van de Landbouwtelling '97 en gegevens van Stichting Boerderij Toerisme Nederland (SBN) is een schatting gemaakt van de totale populatie "agrotourisme" in Nederland. Getracht is door combinatie van beide bestanden een zo volledig mogelijk overzicht van het totale aanbod te verkrijgen (Koulil et al., 1998). Dit betreft een minimale schatting, aangezien de vraagstelling in de Landbouwtelling niet-verplicht was en het bestand van SBN, wat voor aanvulling op de uitkomsten van de Landbouwtelling bedoeld is, nog niet compleet is. Totaal zijn er 2.258 bedrijven met agrotourisme uit dit onderzoek naar voren gekomen. Dit bedraagt 2,1% van het totaal aantal agrarische bedrijven in Nederland.

Om een eerste indicatie te geven van de economische betekenis van agrotourisme op nationaal niveau, zijn de gemiddelde bruto-opbrengst en het gemiddelde inkomen uit recreatie van de 15 bedrijven opgehoogd naar het totaal aantal bedrijven met agrotourisme (zie bijlage 3). De totale bruto-opbrengst uit recreatie van alle bedrijven met agrotourisme bedraagt circa 48 miljoen gulden (spreiding tussen 23 en 73 miljoen gulden). Het recreatie-inkomen komt uit op circa 25 miljoen gulden (spreiding tussen 6 en 43 miljoen gulden). De ruime marges van deze schattingen worden veroorzaakt door de grote spreiding in de uitkomsten van de steekproefbedrijven, en het geringe aantal (15) steekproefbedrijven.

Ter vergelijking, in een onderzoek van Van Broekhuizen en Van der Ploeg (1997) wordt een schatting gemaakt van de impact van agrotourisme. Gebaseerd op een schatting van het aantal bedrijven en een schatting van de opbrengsten, komen de auteurs uit op een netto toegevoegde waarde van 40 miljoen gulden op jaarbasis.

Om tot de netto toegevoegde waarde te komen moet bij het gezinsinkomen uit paragraaf 4.6 de betaalde rente en de betaalde arbeid geteld worden. Zoals reeds aangegeven in de vorige paragraaf gaan we ervan uit dat er geen betaalde rente voor de recreatietak is. Daarnaast is er ook geen betaalde arbeid uitgevoerd. De netto toegevoegde waarde van agrotourisme is in dit geval gelijk aan het inkomen uit recreatie. Op grond van de uitkomsten van de bedrijven uit dit onderzoek lijkt de schatting van Van Broekhuizen en Van der Ploeg aan de hoge kant.

4.8 Conclusie

De gemiddelde investering per bedrijf met agrotourisme bedraagt circa f 40.000,-. De vaste kosten die hiermee samenhangen zijn gemiddeld f 6.400,- en de variabele kosten gemiddeld f 7.000,-. De gemiddelde bruto-opbrengst uit recreatie bedroeg f 21.400,- per bedrijf in 1995. Op ongeveer een kwart van

de bedrijven blijft ze beperkt tot minder dan f 5.000,- en op een derde van de bedrijven bedraagt ze meer dan f 25.000,-.

De gemiddelde arbeidsopbrengst voor alle bedrijven met recreatie bedraagt f 8.000,- in 1995. Het gezin steekt gemiddeld bijna 470 uur in de recreatie, waarmee de uurvergoeding uitkomt op ongeveer f 17,-. Veelal wordt er ruimte en tijd die over is in de recreatieactiviteit gestoken, wat niet vergeten mag worden bij de beoordeling van het uiteindelijke resultaat van de recreatieactiviteit.

Het gemiddelde recreatie-inkomen (arbeidsopbrengst gecorrigeerd met berekende en betaalde rente) komt uit op ongeveer f 10.900,-, ofwel 17% van het totale gezinsinkomen. Van bedrijf tot bedrijf loopt het aandeel van het recreatie-inkomen echter sterk uiteen: van vrijwel nul tot meer dan de helft. De totale inkomsten buiten die uit de landbouwactiviteiten bedraagt op bedrijven met recreatie een derde van het totale gezinsinkomen, iets hoger van voor alle landbouwbedrijven. Algemeen blijkt dat het inkomen van buiten het bedrijf op de Nederlandse landbouwbedrijven een stabiele en belangrijke inkomenscomponent vormt.

Over heel Nederland bezien ligt, uitgaande van 2.258 bedrijven met agrotourisme, de bruto-opbrengst uit agrotourisme op circa 48 miljoen gulden en het inkomen uit agrotourisme op circa 25 miljoen gulden.

5. DE ONDERNEMER ACHTER HET AGROTOERISME

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komt de ondernemer achter het agrotourisme aan het woord. In totaal zijn negen agrarische ondernemers met een recreatietak op het bedrijf geïnterviewd. In de interviews is onder meer ingegaan op de motivatie om met recreatie te starten, het belang van de recreatie-inkomsten, samenwerking in de recreatie, promotie, toekomstplannen en hun visie op de toekomst van het agrotourisme. Deze en andere onderwerpen komen aan bod in de volgende paragrafen. Als achtergrond worden eerst enkele kenmerken van de bedrijven van de geïnterviewden gegeven.

Niet alle deelnemers uit het Bedrijven-Informatienet met agrotourisme zijn benaderd voor de interviews. Deelnemers met een recreatietak van geringe omvang - in financiële zin - zijn niet benaderd. Van de overblijvende deelnemers hebben er negen aan de interviews meegewerkt. Vrijwel allemaal bieden ze een of andere vorm van verblijfsaccommodatie aan: of alleen een (mini)camping of een (mini)camping en andere vormen van verblijfsaccommodatie (appartementen, huisjes en groepsaccommodatie). Naar ligging kunnen grofweg twee groepen bedrijven worden onderscheiden: zij die in het westen liggen (bijna allemaal in Zeeland) en zij die in het oosten van het land liggen (Drenthe, Overijssel en Gelderland). In Zeeland bestaat het aanbod in hoofdzaak uit (mini)campings, terwijl de geïnterviewden in het oosten van het land naast een camping ook andere vormen van verblijfsaccommodatie aanbieden. Ruim de helft van de geïnterviewden heeft een gespecialiseerd melkveebedrijf. De bedrijven van de overigen behoren tot de akkerbouw, gemengd akker- en tuinbouw en de overige graasdierhouderij.

5.2 Start

De recreatietak is op de bedrijven gemiddeld 20 jaar geleden gestart. Op slechts één bedrijf is de recreatie nog niet zo lang geleden (na 1990) opgepakt. Ongeveer de helft van de geïnterviewden is zelf met de recreatie begonnen; de overigen hebben een bedrijf overgenomen inclusief de al aanwezige recreatietak. Op de meeste bedrijven zijn in de loop der tijd de aanwezige recreatieactiviteiten uitgebreid en/of zijn nieuwe activiteiten opgestart. Een voorbeeld van een uitbreiding is een toename van het aantal standplaatsen op de (mini)camping, mogelijk gemaakt door een wetswijziging. Voorbeelden van nieuwe activiteiten zijn de verhuur van fietsen, en het aanbieden van andere verblijfsaccommodatie dan de al aanwezige.

Het idee om met de recreatietak te starten - voor degenen die zelf hiermee zijn begonnen - is aangereikt door anderen, of is opgekomen door de ervaring bij vrienden of kennissen met recreatie op het bedrijf. Direct of indirect is het opstarten van de recreatie op het bedrijf ingegeven door de vraag naar verblijfsaccommodatie. Is de recreatie eenmaal op het bedrijf aanwezig, dan is de vraag vooral sturend voor de verdere ontwikkeling van de recreatieactiviteiten op het bedrijf. Enkele citaten:

In de jaren tachtig was dit op Walcheren een makkelijke keuze. Het toerisme nam toe en er was behoefte aan meer campingplaatsen. Werd aangeraden door de landbouworganisatie als mogelijkheid om ouderlijk bedrijf over te kunnen nemen. Kennissen maakten gebruik van het zomerhuisje en er kwam steeds meer behoefte aan. Zo zijn we uitgegroeid.

5.3 Motivatie

De antwoorden op het waarom van een recreatietak op het bedrijf, kunnen globaal in twee groepen worden verdeeld. Een waarbij de financiële kant voorop staat, en een waarbij de aardigheid die men er in heeft meer centraal staat. Voor vijf geïnterviewden lag de belangrijkste motivatie op het financiële vlak. De recreatie-inkomsten zijn voor hen een noodzakelijke aanvulling op het inkomen dat in de landbouw wordt verdiend, wat samenhangt met de beperkte omvang van het landbouwgedeelte. Enkelen van hen verwoordden het aldus:

Aanvankelijk was ik er niet enthousiast over, maar het was noodzakelijk als aanvulling op het inkomen. Tegenwoordig weet je niet wat je akkerbouwproducten gaan doen. Het ene jaar gaat het goed, het volgende jaar gaat het slecht. Je kunt op deze manier de slechte akkerbouwjaren opvangen. Inmiddels hebben we wel melkquotum aangekocht, omdat de recreatietak daar ook de middelen toe gaf.

Overigens is de keus voor recreatie op deze bedrijven niet uitsluitend terug te voeren op het financiële motief. Belangrijk is dat je niet van het bedrijf af hoeft; de recreatie vindt immers plaats op het bedrijf. Verder is er op de bedrijven over het algemeen wel ruimte (grond en gebouwen) en tijd om de recreatie in te passen. En niet onbelangrijk is dat ze het werk in de recreatie gewoon leuk vinden. Voor de overige geïnterviewden is dit met name het motief voor de recreatietak op het bedrijf, en staat het financiële motief meer op de achtergrond. Enkele antwoorden die in deze groep zijn opgetekend:

Het is leuk werk, ik hou er van gezellig om te gaan met mensen. De combinatie met recreatie geeft je de kans om een PR-functie te vervullen over hoe boeren werken en leven. De mensen kunnen zo zien wat voor werk er allemaal nodig is om hun voedsel te verbouwen.

5.4 Combinatie landbouw en recreatie

Bijna alle geïnterviewden vinden dat recreatie en landbouw op het bedrijf goed tot heel goed te combineren zijn. Iemand tekende daarbij aan dat het in drukke perioden (tijdens de oogst) soms wel moeilijk is. Om dat te voorkomen, teelt iemand geen producten die in juli of augustus moeten worden geoogst. Weer een ander schakelt de loonwerker in voor het oogsten van de akkerbouwproducten. Verder is de werkverdeling tussen man en vrouw - waarbij veelal de vrouw vooral de recreatie voor haar rekening neemt - genoemd als een van de redenen dat beide activiteiten goed te combineren zijn.

Een van de geïnterviewden wees erop dat landbouw en recreatie niet alleen goed te combineren zijn, maar dat die combinatie ook noodzakelijk is omdat het om een specifiek product gaat. De geïnterviewde zei het als volgt:

Combinatie is ook noodzakelijk. We worden vaak gebeld door mensen die vragen of de boerderij nog in bedrijf is. Je ziet tegenwoordig veel dat landbouwers stoppen of afbouwen en de recreatie blijven houden. Dit mag volgens de wet, maar is voor de recreant niet aantrekkelijk.

Hiervoor zijn al enkele maatregelen genoemd die in het agrarisch bedrijfsgedeelte zijn genomen, om de recreatietak in het bedrijf in te passen. Deze en andere maatregelen zijn:

- aanpassing bouwplan;
- inschakelen loonwerker;
- werkverdeling tussen man en vrouw;
- nieuwe schuur om agrarisch gedeelte af te kunnen scheiden van recreatiegedeelte;
- verzekeringen nagekeken in verband met eventuele ongevallen met de gasten;
- deur melkstal aangepast, zodat de gasten het melken kunnen volgen;
- extra goed opletten (*een extra oog is nodig*);
- kampregels ingesteld.

De maatregelen die zijn genomen lopen dus uiteen van vrijwel geen extra maatregelen tot aanpassingen in het bouwplan en het bouwen van een schuur.

Ter voorbereiding van het ontvangen van recreanten op het bedrijf kan behalve aan de hiervoor genoemde maatregelen ook gedacht worden aan opleidingen en cursussen op het gebied van recreatie en toerisme. Drie geïnterviewden hebben cursussen gevolgd, die werden gegeven door onder meer een AOC (Agrarisch Opleidingscentrum), de VVV en de RECRON (Recreatieondernemers Nederland). Een aantal geïnterviewden vindt opleidingen en cursussen niet zo belangrijk of zelfs niet nodig, omdat *je het omgaan met gasten niet kunt leren. Dat heb je of je hebt het niet. En dat merk je dan vanzelf, want dan blijven ze weg.*

5.5 Recreatie-inkomen

Het belang dat de geïnterviewden hechten aan de inkomsten uit de recreatie begint bij *"het vult leuk aan/een extra zakcentje"*, loopt naar *"een goede aanvulling op het inkomen"* en eindigt bij *"zeer belangrijk, zonder dat red- den we het niet"*. Voor de bedrijven met akkerbouw kan het inkomen uit de recreatie de minder goede akkerbouwjaren opvangen. Enkele geïnterviewden met een melkveebedrijf wezen op de daling van de melkprijs in de afgelopen jaren in combinatie met stijgende kosten, terwijl in de recreatie-inkomsten een stijgende lijn zit.

Over het algemeen zijn de geïnterviewden tevreden over de inkomsten uit de recreatie, met hier en daar wel een kanttekening. De geïnterviewden in Zeeland zijn allemaal tevreden over de inkomsten uit hun camping. De geïnterviewden in het oosten van het land zijn wel tevreden over het totale recreatie-inkomen, maar minder tevreden over dat van de camping. De inkomsten moeten vooral uit de overige accommodatie, zoals de kampeerboerderij, komen: *"We moeten de inkomsten wel van de groepsaccommodatie hebben, een minicamping alleen is te weinig."* Iemand weet dat aan de concurrentie op de markt van minicampings.

5.6 Openstelling grondgebied

De aantrekkingskracht van een gebied voor recreanten wordt mede bepaald door de toegankelijkheid van dat gebied, bijvoorbeeld in de vorm van wandel-, fiets- en ruiterspaden. Om die mogelijkheden te vergroten is medewerking vanuit de agrarische sector meestal noodzakelijk. De geïnterviewden is gevraagd hoe zij staan tegenover openstelling van hun grondgebied voor recreanten. Een aantal geïnterviewden is positief, en een aantal is sceptisch. De sceptici zijn met name te vinden onder de melkveehouders in verband met de risico's voor het vee. Iemand anders betrok zijn collega's erbij. Twee geïnterviewden aan het woord:

Liever niet, daar krijg je alleen maar rommel van. Is niet goed voor de koeien, die worden onrustig als mensen over het land en in de stallen lopen.

Daar zouden mijn collega-boeren op tegen zijn, als ik daaraan zou beginnen. Je wordt als campingboer toch wel eens met andere ogen bekeken. Je haalt al die mensen uit het westen toch maar op je bedrijf.

Verder is opgemerkt dat openstelling alleen zin heeft als er aansluiting is op recreatieve routes, en dat over openstelling te praten valt als er maar een goede vergoeding tegenover staat.

Op dit moment heeft geen enkele geïnterviewde zijn grondgebied opengesteld. Eén geïnterviewde heeft een doorgang voor de gasten op het bedrijf gemaakt naar een verderop gelegen bos. Een andere is samen met zijn buurman bezig met het aanleggen van een pad over hun beider grondgebied.

Daarbij willen ze een folder maken met informatie over wat er te zien is op beide bedrijven.

5.7 Promotie

Reclame

Vrijwel alle geïnterviewden zijn lid van of de VeKaBo (Vereniging van Kampeerboeren) of de SVR (Stichting Vrije Recreatie). Daarnaast zijn de meesten lid van de VVV. Het lidmaatschap van deze organisaties houdt automatisch vermelding in plaatselijke en/of landelijke gidsen in, met uitzondering van de SVR die geen gids uitgeeft. De SVR verstrekt op verzoek aan haar donateurs een beperkt aantal adressen van leden met verblijfsaccommodatie. Hieronder volgt een overzicht van de overige middelen die de geïnterviewden gebruiken om hun recreatietak te promoten, met tussen haakjes het aantal geïnterviewden die dat middel hebben genoemd:

- advertenties in de hiervoor vermelde gidsen en in kranten (3);
- borden langs de weg, met bijvoorbeeld als opschrift "*Minicamping 100 meter naar links*" (4);
- folder van het eigen bedrijf (3);
- overig (bijvoorbeeld lezingen, rondleidingen op het bedrijf, stand op markt of beurs en interviews) (3).

Een middel dat er niet bijstaat, en wat volgens drie geïnterviewden de beste manier van promotie is, is de mond-tot-mondreclame.

Internet

Op de vraag over de mogelijkheden van Internet voor promotie van het eigen bedrijf, konden de meesten geen goed antwoord geven, of omdat ze er nog nooit over nagedacht hebben, of omdat ze met dit medium nog niet of onvoldoende bekend zijn. Een enkeling ziet wel mogelijkheden of is er al mee bezig. Iemand vraagt zich daarbij wel af welke doelgroep je extra kunt bereiken. Voor de promotie via Internet van het agrotourisme in bredere zin, ziet iets meer dan helft wel mogelijkheden, bijvoorbeeld via de VVV, VeKaBo, SVR of de Kamer van Koophandel. Maar er zijn ook bedenkingen over het gebruik van Internet, zoals "*het persoonlijk contact gaat op die manier een heel eind verloren*", "*ik denk dat we eerst met z'n allen goed met die computer moeten kunnen werken*" en "*mensen die willen kamperen bij de boer weten hoe ze aan adressen moeten komen*".

Doelgroepen

De meeste geïnterviewden richten zich niet op speciale doelgroepen. Hier is wel een aantal malen over opgemerkt dat de doelgroepen zichzelf uitselcteren. De campinggasten zijn vaak gezinnen met kleine kinderen en oudere

mensen (VUT-ters en AOW-ers). De groepsaccommodaties worden bezocht door onder meer families (reünies), scholen en padvindders. Enkele geïnterviewden waren bepaalde groepen (negatief selectiebeleid).

Een klantenbestand biedt de mogelijkheid om een meer klantgerichte promotie te voeren. Slechts enkelen hebben een klantenbestand, dat nauwelijks wordt gebruikt voor promotie. De enige vorm van klantgerichte promotie is het (selectief) sturen van kerstkaarten.

Samenwerking

Geen van de geïnterviewden participeert in een officieel samenwerkingsverband. Maar er zijn wel meer informele samenwerkingsvormen, zoals afspraken met andere minicampinghouders in de omgeving om gasten door te verwijzen en de samenwerking met een fietsenverhuurder. Verder zijn twee geïnterviewden bezig met een vriend of buurman een gezamenlijke voorziening op te zetten (fiets/wandelroute in combinatie met bedrijfsbezoeken). Drie geïnterviewden denken erover of voelen ervoor om opgenomen te worden in een arrangement (bijvoorbeeld de camping opnemen in een wandelarrangement).

5.8 Visie op bedrijf

Slechts twee geïnterviewden gaan ervan uit dat het agrarisch inkomen in de toekomst toereikend zal zijn. De overigen denken dat dit inkomen onvoldoende zal zijn, wat op dit moment voor de meesten van hen ook al geldt. Inkomsten uit agrotourisme, maar ook overige inkomsten blijven noodzakelijk. In alle gevallen is men van plan de combinatie landbouw met recreatie voort te zetten. Een geïnterviewde:

We moeten ook in het agrarische bedrijf blijven investeren om daar voldoende inkomen uit te halen. We zullen het moeten blijven combineren met de recreatie.

Vier van de geïnterviewden hebben plannen om veranderingen aan te brengen in de recreatietak, maar in beperkte omvang (bijvoorbeeld samenwerking met buurman, inrichten van een gemeenschappelijke ruimte voor de gasten). Uitbreiding van de capaciteit is niet genoemd, mede omdat daarvoor geen vergunning zal worden gegeven.

5.9 Visie op agrotourisme

Ongeveer de helft van de geïnterviewden - waaronder de geïnterviewden in Zeeland - ziet goede mogelijkheden voor het agrotourisme, omdat er een markt voor is. Dat kan gebaseerd zijn op de eigen bedrijfssituatie: "Nee verkopen is niet leuk, als er vraag naar is." Iemand ziet kansen voor het agrotourisme.

oerisme, omdat persoonlijke contacten in deze tijd heel belangrijk zijn, want *"in het dagelijkse leven wordt er al zoveel elektronisch geregeld"*. *"Mensen kennen je, jij kent de mensen, dat is het voordeel van agrotourisme."* Hierbij sluit aan wat een geïnterviewde omschreef als de trend terug naar rust en het platteland; veel mensen zijn op zoek naar een evenwicht tussen geestelijke en lichamelijke inspanningen. Het platteland met daarbinnen het agrotourisme kan een tegenwicht bieden tegen de stress van het dagelijkse leven. Een ander wees op het toenemend aantal ouderen. Zij vinden het kamperen bij de boer leuk. Omdat het niet al te duur is, kunnen ze er ook vaker tussenuit gaan. Een enkeling kiest ook de aanbods-kant als invalshoek. Het gaat dan om bedrijven die het niet redden zonder iets extra's.

Verschillende geïnterviewden waarschuwden dat de verwachtingen ten aanzien van agrotourisme niet te hoog mogen worden gesteld. Een voorbeeld: *"We moeten wel oppassen dat we niet in een stroomversnelling komen, die ten koste gaat van de ondernemers die nu hun kost verdienen in het agrotourisme. De spoeling is eigenlijk te dun voor iedereen."* Enkele geïnterviewden in het oosten van het land geven aan dat bijvoorbeeld de inkomsten van de camping alleen niet voldoende zouden zijn (zie ook paragraaf 5.5). Ook anderen zijn bang dat de bezetting van de camping zal dalen, als er steeds meer campings bijkomen. Een geïnterviewde zei dat men ook de negatieve aspecten van agrotourisme onder ogen moet zien, zoals *"je moet altijd aanwezig zijn. Het vraagt veel tijd en je bent gebonden. Je kunt moeilijk dingen inplannen en er wordt een grote mate van flexibiliteit van je verwacht"*. Een andere waarschuwing is dat agrotourisme op bedrijven beperkt van omvang moet blijven, omdat anders het speciale karakter en daarmee de aantrekkingskracht op bepaalde groepen consumenten verloren gaat.

Sommige geïnterviewden zijn ingegaan op het beleid - met name het ruimtelijk beleid - van de overheid. Zo vindt een aantal van hen dat het gemeentelijk beleid te streng is. Zij zouden liever toestemming hebben voor een vast aantal kampeermiddelen voor het hele seizoen. Verder is gewezen op het verschil in beleid tussen gemeenten. Iemand is van mening dat het beleid veel meer op provinciaal niveau zou moeten worden vastgesteld. In dit verband is Flevoland genoemd waar een maximum is gesteld aan het aantal minicampings. Op provinciaal niveau zou verder gekeken kunnen worden naar de spreiding van het agrotourisme over de provincie. Subsidies aan bedrijven voor het opstarten van agrotourisme worden afgewezen.

6. SLOTBESCHOUWING

Agrotoerisme neemt de laatste jaren een grote vlucht. Als vorm van neveninkomsten op het agrarisch bedrijf is het ook bij het beleid onder de aandacht gekomen. Maar waar praten we nu eigenlijk over, economisch gezien? Dit onderzoek tracht een eerste invulling hieraan te geven. Vanwege het kleine aantal agrariërs dat meegenomen wordt in dit rapport, heeft dit onderzoek vooral een signalerende functie.

Agrarische achtergrond en arbeidsverdeling

In vergelijking tot alle landbouwbedrijven in het algemeen, wijkt de bedrijfstypering, bedrijfsgrootte en arbeidsbezetting van bedrijven met agrotoerisme nauwelijks af. Dit lijkt dus niet van invloed te zijn op het starten van agrotoeristische activiteiten.

De aanwezigheid van de vrouw lijkt echter wel een voorwaarde te zijn voor de opzet van de recreatieve neventak. Het aandeel van de vrouw in de totale werkzaamheden op bedrijven met agrotoerisme ligt hoger dan gemiddeld het geval is op agrarische bedrijven. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat veelal de vrouw de recreatieve neventak uitoefent, aangezien ze op deze wijze inkomen verdient zonder daarvoor van het bedrijf af te moeten. Toch bedraagt het aandeel van de man in de recreatieve activiteiten nog 40%. Het beeld dat de vrouw dus alleen deze neventak voor haar rekening zou nemen lijkt hiermee teniet gedaan.

Economische betekenis

De opbrengsten uit de recreatie op de 15 bedrijven met agrotoerisme in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO bedragen gemiddeld f 21.400,-. Hier tegenover staan kosten van gemiddeld f 13.400,-. Het verschil tussen de opbrengsten en kosten (exclusief arbeidskosten) is de arbeidsopbrengst, die gemiddeld uitkomt op circa f 8.000,-. De arbeidsopbrengst vormt de vergoeding voor de arbeid die het gezin steekt in de recreatie. Als hier het aantal gewerkte uren tegenover gezet wordt, dan komt dit neer op een uurvergoeding van 17 gulden. Zou de tijd die in recreatie is gestoken elders als betaalde arbeid ingebracht kunnen worden, dan lijkt er sprake van onderbetaalde arbeid. Echter, vaak geeft de recreatieactiviteit juist de mogelijkheid iets extra's te verdienen, waarbij men toch niet van het bedrijf af hoeft (omdat dit bijvoorbeeld niet kan vanwege toezicht op huis en bedrijf). De recreatie inkomsten zijn dan, evenals de inkomsten door inzet van niet gebruikte gebouwen, extra bovenop het gewone inkomen uit de agrarische activiteiten.

De beloning die het gezin realiseert voor de inzet van de arbeid én het eigen vermogen is het inkomen. Dat recreatie-inkomen wordt geschat op ongeveer 10.900 gulden, wat overeenkomt met 17% van het totale inkomen van de bedrijven. Behalve het recreatie-inkomen zijn er nog andere niet-agrarische inkomensbronnen. Het niet-agrarische inkomen bedraagt gemiddeld een derde van het totale inkomen op de bedrijven met agrotourisme. Het niet-agrarisch inkomen bestaat voor de helft uit recreatie-inkomen. Hieruit kan opgemaakt worden dat, hoe het ook ingevuld wordt, er behoefte bestaat aan extra inkomsten op de bedrijven.

De gemiddelde bijdrage van het agrotourisme aan het inkomen is dus vrij bescheiden. Maar achter dit gemiddelde gaat een grote spreiding schuil. Zo zijn er bedrijven waarop het recreatie-inkomen een substantiële bijdrage levert aan het inkomen, en er zijn bedrijven met een te verwaarlozen recreatie-inkomen. Wordt deze financiële invalshoek gecombineerd met een invalshoek die de inspanningen en betrokkenheid van de ondernemer aangeeft, dan kunnen grofweg twee groepen bedrijven worden onderscheiden:

- recreatie-inkomen gering, inspanning/betrokkenheid relatief groot. De ondernemers op deze bedrijven vinden het leuk om met mensen om te gaan, en/of willen de landbouw promoten (PR-functie). Het recreatie-inkomen is geen noodzaak, maar een leuke aanvulling op het inkomen. Verblifsrecreatie in beperkte opzet en een activiteit als het organiseren van excursies passen hierin;
- recreatie-inkomen relatief hoog, inspanning/betrokkenheid relatief groot. Op deze bedrijven zorgt de recreatie voor een belangrijke inkomensbijdrage. De inkomsten zijn bijvoorbeeld nodig voor bedrijfsovername, of om het agrarisch bedrijfsgedeelte verder te kunnen ontwikkelen. Voordeel boven bijvoorbeeld een baan is dat men niet van het bedrijf af hoeft. Bedrijven met een wat grotere minicamping of bedrijven met meer vormen van verblijfsaccommodatie vallen in deze groep.

De meeste geïnterviewden gaven aan dat de inkomsten uit recreatie samen met andere niet-agrarische inkomsten nodig zijn voor het voortbestaan van het bedrijf.

Impact breder gezien

Het totale inkomen wat de agrarische bedrijven in Nederland verdienen met agrotourisme wordt geschat op een bedrag van circa 25 miljoen gulden. Op het totale agrarische inkomen (6,8 miljard gulden in 1995) is dat een te verwaarlozen bedrag. Maar zoals hiervoor is aangegeven, kan het recreatie-inkomen voor de individuele bedrijven soms een behoorlijke bijdrage leveren aan het totale inkomen. Uiteraard is met het bedrag van 25 miljoen gulden niet het hele verhaal over agrotourisme verteld. De bestedingen van de recreanten blijven immers niet beperkt tot de bedrijven waarop ze te gast zijn. Ook aanverwante sectoren zullen ervan profiteren.

Meer indirect speelt de landbouw een belangrijke rol in het plattelandstourisme, ofwel in alle vormen van recreatie en toerisme in het landelijk ge-

bied, omdat de landbouw het grootste deel van het landelijk gebied beheert. Anders gezegd, het landelijk gebied vormt het toneel en de achtergrond voor recreatie-activiteiten als wandelen, fietsen en paardrijden. Tot nu toe laat de toegankelijkheid van het gebied dat in beheer is bij de landbouw te wensen over, terwijl de druk vanuit de maatschappij groeit om daarin verbetering te brengen. Vergroting van de toegankelijkheid zal echter een geleidelijk proces zijn. Obstakels liggen op het terrein van de bedrijfsvoering (angst voor belemmeringen) en de financiële vergoedingen. Uit de interviews blijkt dat dit ook leeft bij ondernemers die nu al recreanten op hun bedrijf ontvangen.

Visie agrariër op recreatieve neventak

De visie die de ondernemer op agrotourisme heeft, lijkt sterk samen te hangen met de regio waarin het bedrijf uitgeoefend wordt. In het kustgebied, waar veel gebruik wordt gemaakt van de (mini)camping en als gevolg van de drukte ook vaak "nee" verkocht moet worden, ziet men goede mogelijkheden voor agrotourisme. In wat landelijker gelegen gebieden liggen de verwachtingen ten aanzien van deze neventak wat minder hoog. Andere vormen van verblijf moeten hier voor de inkomsten zorgen.

De angst bestaat dat door ongebreidelde, ongecontroleerde en eenzijdige uitbreiding van de sector de inkomsten voor de huidige "agro-boeren" sterk onder druk komen te staan. Sturing op provinciaal niveau kan mogelijkheden bieden voor een meer gestructureerde uitbouw van agrotourisme., waarbij het op financieel en sociaal vlak kan blijven bijdragen aan de agrarische sector.

Goed boeren of niet

Op de vraag of het met agrotourisme goed boeren is of niet is, zeker op basis van 15 bedrijven, niet zomaar antwoord te geven. Als nu bijvoorbeeld gekeken wordt naar speciaal gevolgd onderwijs voor de recreatietak, het bijhouden van klanteninformatie en de mate van samenwerking zou je kunnen zeggen dat hierbij nog niet echt professioneel te werk wordt gegaan. Echter, wanneer is een werkwijze professioneel? Het gaat hier om een neventak en in de meeste gevallen is het ook niet de bedoeling er de hoofdtak van bedrijf van te maken. Als je een kwalitatief goed product neerzet waar ieder jaar voldoende mensen op afkomen en je er een belangrijk deel van je inkomen mee verdient, kan eigenlijk al gesproken worden van een goede bedrijfsvoering.

Agrotourisme is op dit moment echter sterk aan het uitbreiden. Dit zal op den duur de concurrentie tussen de aanbieders doen toenemen. De marktwerking zal ook in deze neventak steeds meer een rol gaan spelen. Hierbij zal de noodzaak om de recreatietak professioneler aan te pakken toenemen, om zodoende een voldoende groot aandeel in markt te behouden. De agrariërs die goed in kunnen (blijven) spelen op de markt, hebben goede kansen om ook in de toekomst belangrijke inkomsten uit het agrotourisme te halen. Een ander deel van de aanbieders zal kiezen voor het opheffen van de recreatietak en/of het overstappen op een andere neventak. Voor de overige boeren die het als hobby erbij blijven doen, zal het waarschijnlijk een gestoei in de marge blijven.

LITERATUUR

- Bennekom, J. van (1997)
Het boerderijtoerisme wint aan populariteit; In: Met Name; Augustus 1997, p. 5,7
- Broekhuizen, R. van en J.D. van der Ploeg (1997)
Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling; opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen; Circle for Rural European Studies, Landbouwniversiteit Wageningen
- Bos, P. (1994)
Kamperen bij de boer groeit onstuimig; In: Heidemijtschrift, jrg. 105, nr. 3; juni 1994; pp. 16-17
- DLV (1996)
Aanbod en gebruik van agrotourisme in het NUBL-gebied; Stichting Landbouwvoorlichting DLV; in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Directie Zuid; Wageningen
- Jahae, I.A.M.A. en A. v.d. Ham
Multifunctionele landbouw: markt- en bedrijfseconomische kansen; DLO Wageningen (verschijnt binnenkort)
- LNV (1997)
Verkenning Agrotourisme; Agrotourisme, een boeiend perspectief voor wie het past; Advies aan de directeuren Landbouw en Groene Ruimte en Recreatie; Ministerie van LNV, Projectgroep Verkenning Agrotourisme; Den Haag
- Schulp, B. (1995)
Meer dan voor geld alleen; Een verkennend onderzoek naar de sociaal-economische en landschappelijke betekenis van het kamperen bij de boer; IKC-Landbouw; Stageverslag; Ede
- Schulp, B. en W.S. van Wingerden (1996)
Kamperen bij de boer; Over de sociaal-economische betekenis en de relatie met het landschap; In: Landinrichting; augustus 1996; pp. 23-26
- Silvis, H.J. en C. van Bruchem (red.) (1997)
Landbouw-Economisch Bericht 1997; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO); Periodieke rapportage 1-97

Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum (1996)

Kansen voor agritoerisme; Literatuurstudie naar de mogelijke betekenis van agritoerisme; Stichting Recreatie, KIC; in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Den Haag

Wijvekate, M.L. (1983)

Verklarende statistiek; Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1983; Aula Pocket 39

BIJLAGEN

Bijlage 1 Overzicht verzamelde gegevens agrotourisme

Onderstaande lijst geeft een overzicht van de gegevens die verzameld zijn en zullen worden op agrarische bedrijven in de komende jaren:

Rente en afschrijving	Rente grond Rente en afschrijving gebouw Rente en afschrijving werktuigen en installaties Rente paarden
Berekende arbeid	Manuren Man berekend loon Vrouwen Vrouw berekend loon Overig berekend loon
Betaalde kosten	Betaald loon WDD Onderhoud investeringen grond e.d. Onderhoud gebouwen Verzekeringen Onderhoud machines Voerkosten paarden Overige kosten paarden Nutsvoorzieningen Butagas Afdracht toeristenbelasting Boekhoudkosten OZB Materiaal Betaalde pacht Overige algemene kosten
Bruto-opbrengsten	Jaarplaatsen/Seizoenplaatsen/Toeristische plaatsen Verhuur eigen caravans Verhuur eigen huisjes Groepsaccommodatie Pension Appartementen

<p>Bruto-opbrengsten</p>	<p>Ligplaatsen Stalling caravan/boot Huifkarrenverhuur Verhuur kano/punter Sportactiviteiten Recreatief bedrijf (als excursie- of museumboerderij) Verhuur fietsen Netto-opbrengst kantine Overige opbrengsten</p>
<p>Aantal</p>	<p>Jaarplaatsen/Seizoenplaatsen/Toeristische plaatsen Aantal eigen caravans Aantal huisjes Aantal slaapplekken groepsaccommodatie Aantal kamers Aantal appartementen</p>
	<p>Bezetting jaarplaatsen in dagen Bezetting seizoenplaatsen in dagen Bezetting toeristische plaatsen in dagen Bezetting caravans in dagen Bezetting huisjes in dagen Bezetting groepsaccommodatie in dagen Bezetting kamers in dagen Bezetting appartementen in dagen</p>
<p>Tarieven hoogseizoen</p>	<p>Jaarplaatsen Seizoenplaatsen Basisovernachtingstarief toeristische plaats Weektarief verhuur caravans Weektarief verhuur huisjes Tarief per persoon per nacht groepsaccommodatie Huurprijs per nacht per kamer pension Weektarief per appartement</p>
<p>Oppervlakte</p>	<p>Totale oppervlakte terrein in ares Waardering oppervlakte Oppervlakte jaarplaatsen m² Oppervlakte seizoenplaatsen m² Oppervlakte toeristische plaatsen m² Oppervlakte caravan/bootstalling m²</p>

<p>Recreatiepaarden (anders dan manege)</p>	<p>Beginbalans paarden/pony's aantal en waarde Aankopen paarden/pony's aantal en waarde Verkopen paarden/pony's aantal en waarde Eindbalans paarden/pony's aantal en waarde Bruto-opbrengst stalling paarden/pony's Bruto-opbrengst verhuur paarden/pony's Gemiddeld aantal gestalde paarden/pony's Aantal plaatsen paarden/pony's</p>
<p>Overige gegevens</p>	<p>Lengte openstelling in dagen van het seizoen Type zwembad Toeristenbelasting per persoon per dag Aantal ligplaatsen</p>

Bijlage 2 Begrippenlijst

Nederlandse Grootte Eenheid (Nge)

De productie-omvang van de bedrijven en van de verschillende productierichtingen is uitgedrukt in nge. De nge is een gestandaardiseerde maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de saldi per diersoort en per hectare gewas. Met de nge kunnen de verschillende onderdelen (dieren, gewassen) van een bedrijf onder één noemer gebracht worden. Dit biedt de mogelijkheid om de omvang van verschillende typen bedrijven te vergelijken.

Volwaardige Arbeidskracht (VAK)

Een volwassen arbeidskracht, die het gehele jaar volledig voor het bedrijf beschikbaar is geweest, wordt ongeacht of hij nu veel of weinig uren heeft gewerkt, op 1 VAK gesteld. Het aantal VAK's van de niet-volledig meewerkende gezinsleden is aangepast aan de leeftijd en het aantal gewerkte uren van de betrokkenen.

Bijlage 3 Schatting bruto-opbrengst en inkomen agrotourisme

Met behulp van een steekproef kunnen schattingen worden gemaakt van eigenschappen van de populatie (de bedrijven met agrotourisme). De formule voor het schattingsinterval van het gemiddelde van de populatie met een onbekende standaardafwijking luidt:

$$\bar{x} \pm t * s / \sqrt{n-1}$$

- $\bar{x}$ = gemiddelde van de steekproef
- s = standaardafwijking van de steekproef
- n = aantal steekproefbedrijven (15)
- t = toetsingsgrootte voor de t-toets. Deze is afhankelijk van het aantal vrijheidsgraden ($\nu = n-1=15$) en de gewenste betrouwbaarheid van het schattingsinterval. Bij een betrouwbaarheid van 95% is t 2,145 en bij 80% is t 1,345.

De gemiddelden ($\bar{x}$) en de standaardafwijkingen (s) voor de bruto-opbrengst uit recreatie en het inkomen uit recreatie van de steekproefbedrijven zijn opgenomen in tabel B4.1. Met behulp van de formule kunnen nu de schattingsintervallen voor de gemiddelde en totale bruto-opbrengst en het gemiddelde en totale inkomen van de recreatietak voor alle bedrijven met agrotourisme worden berekend. Deze zijn vermeld in tabel B4.2.

Tabel B4.1 Gemiddelde bruto-opbrengst, inkomen en standaardafwijkingen voor de steekproefbedrijven in gulden

Resultaat	Gemiddelde steekproef ($\bar{x}$)	Standaardafwijking steekproef (s)
Bruto-opbrengst	21.400	19.800
Inkomen	10.900	14.500

De werkelijke gemiddelde bruto-opbrengst uit recreatie ligt met een betrouwbaarheid van 95% tussen 10.000 en 32.800 gulden. De totale bruto-opbrengst voor de 2.258 bedrijven met agrotourisme ligt bij deze betrouwbaarheid tussen 23 en 74 miljoen gulden. Het gemiddelde inkomen uit recreatie ligt tussen 2.600 en 19.100 gulden, en het totale inkomen tussen 6 en 43 miljoen gulden (tabel B4.2), met een betrouwbaarheid van 95%.

Deze erg ruime schattingsintervallen worden veroorzaakt door de enorme spreiding in de steekproefuitkomsten (standaardafwijking voor het inkomen is 14.500 bij een gemiddelde van 10.900), en de geringe omvang van de steekproef. Een kleiner schattingsinterval, ofwel een nauwkeuriger uitspraak is in de eerste plaats mogelijk door de steekproef te vergroten. Een andere mogelijkheid voor een nauwkeuriger uitspraak is genoeg nemen met een lagere betrouwbaarheid van de uitspraak. Bij een betrouwbaarheid van 80% ligt het schattingsinterval voor het gemiddelde inkomen uit recreatie tussen 5.700 en 16.100 gulden; voor het totale inkomen uit recreatie ligt dat tussen 13 miljoen en 36 miljoen gulden (tabel B4.2).

Tabel B4.2 Schattingsintervallen gemiddelde en totale bruto-opbrengst en inkomen uit recreatie van alle bedrijven met agrotourisme (2.258) bij verschillende betrouwbaarheden

Resultaat	Gemiddeld in gld	Totaal in mln gld
Betrouwbaarheid 95%:		
- bruto-opbrengst	10.000 - 32.800	23 - 74
- inkomen	2.600 - 19.200	6 - 43
Betrouwbaarheid 80%:		
- bruto-opbrengst	14.300 - 28.500	32 - 64
- inkomen	5.700 - 16.100	13 - 36

Om een nauwkeuriger uitspraak te kunnen doen met een grote mate van betrouwbaarheid, is dus een grotere steekproef nodig. Als theoretisch voorbeeld wordt uitgegaan van een steekproef van 100 bedrijven met eenzelfde gemiddelde inkomen (10.900) en standaardafwijking van het inkomen (14.500) als de 15 bedrijven. In dit geval ligt de schatting voor het gemiddelde inkomen van de populatie met een betrouwbaarheid van 95% tussen 8.000 en 13.800 gulden, en die voor het totale inkomen tussen 18 en 31 miljoen gulden. De nauwkeurigheid kan verder worden vergroot door een gestratificeerde steekproef te trekken uit de populatie. Hierbij wordt de populatie verdeeld in groepen (strata) die min of meer homogeen zijn. Door per groep (stratum) een afzonderlijke steekproef te trekken, kunnen schattingen van gemiddelden van de populatie een grotere nauwkeurigheid krijgen dan bij een niet-gestratificeerde steekproef van dezelfde omvang.

Bijlage 4 Begeleidingscommissie

Directie Landbouw	- Dhr. drs. F. Janmaat
De Landbouw voorlichting (DLV)	- Mw. ing. M. Lamain
Directie Groene Ruimte en Recreatie (GRR)	- Mw. M. de Lange
Stichting Boerderij Toerisme Nederland	- Dhr. A.M. Schönwetter